

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLİY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI AL– XORAZMIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT
UNIVERSITETI**

Qo‘lyozma huquqida

UDK _____

ALIMOVA SHAHNOZA MAQSUDOVNA

Xorazm (qipchoq) shevasining leksik-grammatik xususiyatlari

5 A120102– Lingvistika (o‘zbek tili)

Magistr

akademik darajasini olish uchun yozilgan

dissertatsiya

Ilmiy rahbar:

prof. Z. Do‘simov

Urganch – 2015

MAVZU: Xorazm (qipchoq) shevasining leksik-grammatik xususiyatlari

MUNDARIJA

Ishning umumiy tavsifi	3-6
Kirish.....	7-18
I. BOB. XORAZM QIPCHOQ SHEVALARINING LEKSIK TAVSIFI.....	19
§ 1.1 Shevadagi umumturkiy soʻzlar tahlili	19-26
§ 1.2. Shevadagi oʻzlashma soʻzlar tahlili.....	27-38
II.BOB. XORAZM QIPCHOQ SHEVALARI LEKSIKASINING SEMASIOLOGIK TAVSIFI.....	39
§ 2.1. Nofaol soʻzlar.....	39-43
§ 2.2. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari.....	44-51
III BOB. XORAZM QIPCHOQ SHEVALARIDA IJTIMOIIY LEKSIK BIRLIKLAR.....	49
§ 3.1 Urf-odatlarini ifodalovchi leksik birliklar	49-61
§ 3.2 Maishiy leksik birliklar.....	61-65
XULOSA.....	71-74
Adabiyotlar roʻyxati.....	75-80
Ilova.....	81-98

Ishning umumiy tavsifi

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan keyin, mamlakatdagi barcha sohalarda bo‘lgani kabi, ilm-fanni rivojlantirishga ham alohida e’tibor berila boshlandi. Bunda Respublika prezidenti I.A.Karimovning quyidagi so‘zlarini alohida ta’kidlash kerak: “Ilm-ziyo—bu xalqning, Vatanning ulkan boyligi, kelajak poydevoridir.

Uni rivojlantirishda davlat imkoni bo‘lgan hamma ishni qiladi, hech narsani ayamaydi. Iqtisodiy muammolar ertami-kechmi hal etiladi, lekin ilmiy boyligini qadrlamagan, uning taraqqiyoti uchun qayg‘urmagan davlatning kelajagi bo‘lmaydi. Buni biz doimo yodda tutmog‘imiz shart!”¹

Shu yillardan tilshunoslikning ham barcha sohalari, jumladan, shevashunoslik bo‘yicha bir qancha tadqiqotlar maydonga keladi.

Ammo ta’kidlash kerakki, o‘zbek shevashunosligi ayniqsa, O‘zbekiston va undan tashqaridagi o‘zbek tilining o‘g‘uz hamda qipchoq lahjalari leksikasini tadqiq qilishda hamma ishlar amalga oshirildi deb bo‘lmaydi. Hali bu borada hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolar oldinda turibdi.

Keyingi yillarda o‘zbek tilining shevalarini o‘rganish, ularni ilmiy tadqiq qilish kabi muhim ishga e’tibor biroz kamayganligini ta’kidlash kerak.

O‘zbek xalqi tomonidan asrlar osha to‘plangan so‘z boyligi adabiy tilda hamda shevalar leksikasida o‘z aksini topganligi barchaga ayondir.

Bu manbalarda xalqimizning o‘tmishi va hozirgi kuni butun borlig‘i bilan aks etgan. Bunda shevalar adabiy tildan kam ahamiyat kasb etmaydi.

O‘zbek tilining barcha shevalari uning boyish manbalaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. O‘zbekiston va O‘zbekistondan tashqaridagi o‘rganilmagan o‘zbek shevalarini barcha lingvistik aspektlarda o‘rganish, tadqiq etish muhim masalalardan biridir².

¹ И.А.Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасида Олий таълим масалаларига бағишланган йиғилишида сўзлаган нутқи. «Туркистон» газетаси. 1999, 20 июнь.

² Шоабдурахмонов Ш., Ишаев А. Ўзбек шеваларининг ўрганилиши ва навбатдаги вазифалар. “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1968, 5, 35-38 бетлар.

Hozirgi paytda shevalarning ko'p jildlik lug'atini tuzish shevashunoslar oldida turgan muhim masalalardan biridir. Buning uchun O'zbekistondagi barcha o'zbek shevalarini mintaqaviy o'rganish zarur. Bu xususan taniqli shevashunos olim Ahmad Ishayev O'zbekistondagi ko'pchilik shevalarning leksik tarkibi hana to'la darajada o'rganilmaganligi, mintaqalar bo'yicha tuzilgan dialektal lug'atlarda ham barcha shevalarning leksik boyligi yetarli darajada o'z aksini topmaganligi ta'kidlangan edi¹.

Xususan, Xorazm viloyatidagi o'zbek shevalarining lingvistik jihatdan tahlili katta-katta tadqiqotlarni talab qiladi. Ayniqsa, Xorazm qipchoq tip shevalari lingvistik tadqiqotlarga ko'proq muhtojligini ta'kidlash kerak. Chunki bu hudud shevasi Xorazm areal tilshunosligining eng kam o'rganilgan sohasidir.

Tadqiqot mavzusining muhimligi yana shu bilan belgilanadiki, Gurlan hamda Yangibozor tumanlari shevalaridagi o'ziga xosliklar, o'xshash jihatlarni, ya'ni hududiy rang-baranglikni ko'rsatish dolzarblik kasb etadi.

O'g'uz va qipchoq shevalarini qiyoslab shevalar bag'rida yashayotgan etnolingvistik omillarga ham ahamiyat berib, Xorazm qipchoq shevasi leksikasi bo'yicha lug'at tuzish mumkinligi, ushbu mavzu alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmaganligi mavzumizning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Dissertatsiyamizning asosiy maqsadi Xorazm qipchoq shevalari leksikasining tarkibini leksik-semantik xususiyatlarini, uning etimologik asoslarini, shakl va ma'no xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Ushbu maqsadni o'rganish uchun tadqiqotimiz oldiga quyidagi vazifalarni qo'ydik:

1. Xorazm qipchoq shevalarining leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish.
2. Leksemalarning shakl va ma'no qirralarini o'rganish.
3. Sheva elementlarining hududiy rang-barangligini, xususan, Yangibozor va Gurlan tumani vakillari shevasining o'ziga xosligini ko'rsatib berish.

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1977.

4. Ularni qardosh va qardosh bo'lmagan tillardagi holatlari bilan qiyosan o'rganish.

Tadqiqotning metodlari va materiali. Tadqiqot ishimizning oldiga qo'yilgan asosiy maqsadga erishish va uni amalga oshirishda turlicha jumladan, qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, tavsifiy metodlarga murojaat qilindi. Tadqiqot xarakteriga ko'ra, imkon qadar areal o'rganishdan iborat. Tadqiqotimizning materiali suhbat, so'rov asosida to'plangan ma'lumotlardan iborat.

Bundan tashqari, ishda UrDU Filologiya va san'at fakulteti talabalarining har yili o'tkaziladigan folklor dialektologik ekspeditsiyalari davrida to'plangan materiallaridan ham foydalanildi.

Ishimizning metodologik asoslarini Xorazm vohasi shevalari bo'yicha tadqiqotchilari olib borgan F. Abdullayev, Sh. Shoabdurahmonov, X. Doniyorov, O. Madrahimov, A. Ishayev, Z. Do'simov, M. Bo'ronov, Y. Jumanazarov, X. Boboniyozov, Y. Ibrohimov, Y. Bobojonov, R. Yo'ldoshev kabi tilshunos olimlarning ishlarida ilgari surilgan g'oyalar, asosiy fikrlar, qarashlar tashkil qiladi.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati. Xorazm qipchoq shevalari leksikasini nazariy asosda tadqiq etish o'zbek shevalari haqida yaxlit nazariy fikr bildirish, shevalardan keyingi yillarda paydo bo'lgan o'zgarishlarni qayd qilish, shuningdek Xorazm vohasidagi o'zbek shevalarining mukammal lug'atini tuzish bo'yicha muhim manbalardan biri bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bundan tashqari tadqiqotimizdan o'zbek dialektologiyasi bo'yicha qo'llanmalar yaratishda, o'zbek xalq shevalarining mukammal lug'atini yaratishda, bitiruv malakaviy ishlar yozishda va tanlanma fanlarni o'qitishda asosiy manba sifatida foydalansa bo'ladi. Bularning barchasi ishning amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Dissertatsiyaning ilmiy yangiligi. Ushbu mavzu monografik planda o'zbek tilshunosligida birinchi marta amalga oshiralayotganligi, shuningdek Xorazm qipchoq shevasining leksik-semantik xususiyatlari, shevalardagi so'zlarning

tarixiy-etimologik qatlamlarining birinchi marta o'rganilayotganligi dissertatsiyaning ilmiy yangiligi hisoblanadi.

Ishning joriylanishi. Ishning asosiy mazmuni ilmiy to'plamlarda o'zbek tilshunosligi kafedrasining professor-o'qituvchilarining ilmiy ishlarini o'zida jamlagan "Filologik tadqiqotlar" ilmiy maqolalar to'plamida o'z aksini topgan.

Ishning tuzilishi. Dissertatsiya kirish, ishning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda uch bob, umumiy xulosalar, ishda foydalanilgan adabiyotlar va ilovadan iboratdir.

Kirish

O'zbek tili turli mustaqil lahjalarning birikuvi natijasida paydo bo'lgandir. Dunyo tillari orasida ko'p lahjaliligi bilan ajralib turuvchi o'zbek tili hamda uning shevalari o'rtasidagi munosabatlar haqida turkiy tillar grammatikasining bilimdoni E. D. Polivanov o'z davrida shunday degan edi: “ turkiy tillarning birortasi ham, o'zbek tili singari shevalari bu qadar keskin farqlanmaydi, turkiy tillarning birortasi ham bu qadar spetsifik, dialektal, turlilik xususiyatiga ega emasdir. Bu esa o'z qatorida til uchun biror dialektni asos qilib olish masalasini nihoyat darajada og'irlashtiradi”.¹

Xorazm viloyatining shimoliy tumanlari, asosan, Gurlan, Yangibozor hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi Mang'it, Qipchoq tumanining Xitoy uchaskasida genetik jihatdan qipchoq guruhiga aloqador bo'lgan o'zbeklar yashaydilar, xuddi shu o'zbeklar Janubiy Xorazmdagi barcha tumanlarning 20 % dan 50 % gacha aholisini tashkil qiladilar. Ayniqsa, Bog'ot, Shovot va Qo'shko'pir tumanlari aholisining ko'pchiligi genetik jihatdan qipchoq guruhiga aloqadordir. Biz shartli ravishda qipchoqlar deb atagan bu o'zbeklar turli siyosiy va iqtisodiy sabablar bilan so'nggi 350-400 yil ichida Orol dengizi bo'ylaridan Xorazmning janubiga ko'chirgandirlar. Bundan tashqari, qipchoqlar Amudaryoning o'ng qirg'og'iga joylashgan To'rtko'l va Beruniy tumanlari aholisining 60-70 % ni tashkil qiladilar².

Juda qadimiy turkiy qabilalardan biri bo'lgan qipchoqlar Xitoy yodnomalarida *kyushe*, *kucha*, *kincha*, *habisa*; arab, fors manbalarida *qimaq*, *qipchoq*, Vizantiya xronikalarida *kuman*, rus yodnomalarida *polovets* deb yuritilgan³.

Jumladan, X. Doniyorov o'zining “O'zbek xalqining shajara va shevalari” monografiyasida qipchoq qabilalarining O'rta Osiyoga kirib kelishlarini uchta katta davrga bo'lib ko'rsatadi.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I том . Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961.

² O'sha asar. 241-bet.

³ Дониёров Х, Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. «Фан» , Тошкент, 1968. 93-бет.

Birinchi davr. Eng qadimgi davrlardan tortib XIII asrgacha ya'ni Chingizxon O'rta Osiyoga bostirib kirgan vaqtigacha bo'lgan davr.

Ikkinchi davr. XIII asrning 20-yillaridan XVI asrning boshlarigacha bo'lgan davr.

Uchinchi davr. XVI asrdan boshlanadi. Ma'lumki, bu davrda qipchoq o'zbeklari O'rta Osiyoga yoppasiga ko'chib kelib joylashgan.

Bundan tashqari, qipchoq qabilalarining etnik tarkibi va shakllanishi "Devoni lug'otit turk", "Jome at-tavorix", "Ravzat us-safo", "Zafarnoma", "Boburnoma", "Shajarai turk", "Shajarai tarokima", "Shayboniynoma", "Abdullanoma", "Tarixi salotini mang'itiya" kabi tarixiy manbalarda V. V. Bartold, V.V. Radlov, N. A. Aristov, I.I.Zarubin, I.I.Grigorev, G'ozii Olim Yunusov, N. V. Xanikov, Y. Yakobovskiy, V. M. Vyatkin, M. G'. Vahobov, B. Ahmedov, K. Najimov, K. Shoniyozov kabi rus va o'zbek olimlarining ilmiy tadqiqotlarida atroflicha yoritilgan.

Bundan tashqari, Samarqand (Bekobod), Jizzah (Baxmal, G'allaorol, Zomin), Sirdaryo, Navoiy, Farg'ona, Andijon (Shahrison, Asaka, Toshloq, Baliqchi, Yangiqo'rg'on) Uychi, Qo'qon viloyat va tumanlarida qipchoq lahjasi vakillari istiqomat qiladilar.

Ularning urf-odatlaridagi, kundalik turmushdagi aloqasi yaqin atrofdagi boshqa qabilalarni ham o'z ta'siriga tushirgan.

Qipchoq so'zining etimologiyasi haqida "O'g'uznoma"dagi afsonaviy ma'lumot ko'p takrorlangan. Shunga ko'ra, "qipchoq so'ziga qipiq tol daraxti orasidagi po'kak, chirindi kabi ma'no berilgan"¹.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida ham bu haqda atroflicha ma'lumot berilmagan. Faqat qipchoq turkiy qabilalardan biri, Qoshg'ar yaqinida bir joy ismi deyilgan, xolos².

Lekin muallifi noma'lum Istambulda Valiuddin afandi kutubxonasida saqlanayotgan "At-tuxfatuz zakiyatu fil lug'at it-turkiya" (Turkiy til haqida noyob

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I том . Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961. 245-бет.

² М.Кошғарий. Девону луғотит турк. II том, «Фан», Тошкент, 1961, 363-бет.

tuhfa) asarida qipchoqlar tilini o'rganishga qaratilgan. O'rni bilan, turkmanlar tiliga solishtiradi. Muallif bu haqda shunday yozadi: “ men bu asarda qipchoqlar tili (xususiyatlari)ga asoslandim. Chunki eng ko'p qo'llangan til qipchoq tilidir. Turkman tilini bu ishda bayon qilmadim, faqat juda zarur bo'lgandagina ko'rsatdim, shunda ham “*kula*” debgina cheklandim¹.

Asarning qipchoq tili xususiyatlarini ochishga qaratilganligi, asarning dialektologlar orasida yana ham qimmatini oshiradi.

Xorazm viloyatidagi biz qipchoq deb atagan o'zbeklarning ko'pchiligi urug'—qabilaga bo'linish traditsiyasini hali eslaridan chiqarmaganlar. Bu o'zbeklarning anchagina qismi XVI asrda Shayboniyxon boshchiligida Xorazmga kelgan bo'lsa kerak. Biroq bu o'zbeklarning orasida shunday etnik elementlar borki ular, birinchidan, o'tmishdagi urug'-qabilachilik bo'linishlari traditsiyasini mutlaqo unutib yuborganlar, ikkinchidan, ular boshqa o'zbeklardan o'zlarining til xususiyatlari jihatdan ham birmuncha farq qiladilar. Biz Gurlan tumanining Oqqum, Shang'i kabi qishloqlarida yashovchi o'zbeklarning qaysi urug' yoki qabilaga mansub bo'lganliklarini yodlaridan chiqarib yuborganligini nazarda tutamiz. Ularning tillarida ham ozmi-ko'pmi farq seziladi².

Xorazm qipchoq shevalari vakillari yashaydigan hududlarda qadimgi urug' nomlari, asosan, shu aholi punkti nomi sifatida geografik nomlar-toponimlarda saqlangan. Chunonchi, toponimikada hozirda ham mavjud bo'lgan o'zbek –qipchoq etnonimlaridan Xorazm hududida quyidagi nomlar uchraydi: qo'ng'iro't, qiyot, qipchoq, uyshun, do'rman, mang'it, uyg'ur, nayman, xitoy, nukus, qulon, mait, kenagas, qatag'on, qo'shchi, qang'li, tomo, mitan, yobu, qarg'a, olchin, mo'g'ul, jaloyir, chig'atoy, qanjig'ali, bolg'ali, ochimoyli, qozoq, shuningdek, mehtar va qushbegining soliq daftarlarida o'tgan asrning o'rtalarida o'yrot, ming, yuz, burgut, kabi etnonimlar ham uchraydi³.

¹ Решетов В.В. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978. 29-42-бетлар.

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I том. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961. 240-бет.

³ O'sha asar. 242-бет.

Prof. F. Abdullayevning monografiyasida ta’kidlangan ushbu qipchoq urugʻlari nomlari hozirda ham biz tadqiq qilayotgan Shimoliy Xorazm, ya’ni Yangibozor va Gurlan tumanlarida istiqomat qiladilar. Bundan tashqari, bu hududda shirinlar, os, olonlar, yomon uygʻurlar, jirinlar, sartlar, qullar, toshchilar, qoshgʻarlar, xoʻjalar, arablar, saidlar, jaqaylar, shixlar, ijomlar, kanjalar, maxsimlar, chirchilar, yuluqlar, qovoqlar, toyloqlar, beglar kabi urugʻ darajasiga koʻtarilmagan qavmlar va guruhlar vakillari ham yashaydilar.

Yangibozor va Gurlan tumanlarida yashovchi oʻzbek tilining qipchoq lahjasi vakillarining etnik tarkibi boʻyicha bunday maʼlumotlarni M. Sherjonov, K. Nurjanov va Sh. Eshjanovalarning “Yangibozor tarixi” kitobida ham uchratish mumkin¹.

Shimoliy Xorazmdagi qipchoq shevalari vakillarining etnik tarkibi koʻp jihatdan Qoraqalpogʻistondagi oʻzbeklarnikiga oʻxshab ketadi. Qoraqalpogʻistondagi oʻzbeklarning urugʻ-qabila nomlari ham, xuddi Shimoliy Xorazmdagidek, koʻpincha, etnotoponim sifatida saqlanganligini koʻrish mumkin: Agʻadil, Bagʻanali, Javaliq, Mangʻit, Alchin, Achamoyli, Qoʻngʻirot, Qarayit, Yuz, Qulon, Qargʻa, Sagʻir, Qitoy, Qangʻli, Oyrat, Sarilar, Qipchoq, Qanjigʻali, Tuyachi, Uyshun, Tamgʻali, Noʻkis, Qoʻtir, Qiyot, Beshqoʻy kabi².

Oʻzbek tilining qipchoq lahjasining lisoniy xususiyatlari boʻyicha oʻzbek shevashunosligida bir qancha ishlar amalga oshirilgan.

Qoraqalpogʻistondagi oʻzbek shevalarini A. Ishayev atroflicha oʻrganib, mintaqadagi oʻgʻuz hamda qipchoq shevalari leksikasi boʻyicha 5000 ta soʻzlik lugʻatni monografiyasiga ilova qildi.

Jumladan olim oʻz kitobida Qoraqalpogʻistondagi oʻzbeklar toʻgʻrisida tarixiy-etnografik maʼlumotlar, shuningdek shevalarning xarakterli til xususiyatlarini tilning fonetik, morfologik yaruslari boʻyicha toʻplangan materiallar asosida birma-bir izohlab bergan³. Taniqli shevashunos olim tomonidan ilgari surilgan fikrlar, bildirilgan mulohazalarni Shimoliy Xorazm qipchoq

¹ Sherjanov M., Nurjanov K., Eshjanova Sh. Yangibozor tarixi. “Xorazm” nashriyoti, Urganch, 2005.

² Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1977, 3-9-бетлар. □

³ Oʻsha asar.

shevalariga ham aloqador deyish mumkin. Shimoliy Xorazm shevalari vakillari asosan, qipchoqlardan iboratligi uni Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari bilan ancha yaqinligini ko‘rsatadi.

Bu yaqinlik, mushtaraklik, avvalo, har ikkala obyektida ham qipchoq shevalariga xos bo‘lgan 9 ta unlining mavjudligi, singormonizm qonuniga amal qilinishi, egalik, kelishik tizimi kabilarda ko‘zga tashlanadi. O‘zaro farqlar esa Xorazm qipchoq shevalarida “j”lashishi hodisasining mavjud emasligi, diftonglashuvning kuchsizligi kabilar bilan izohlanadi.

Ma’lumki, Xorazmning janubiy hududlarida ham ayrim tumanlarda o‘zbek tilining qipchoq lahjasi vakillari yashaydilar. Ularning tili ham e’tibordan chetda qolmagan. Janubiy Xorazm qipchoq shevalarining fonetik-morfologik xususiyatlari bo‘yicha tilshunos X. Boboniyozov nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

E. O‘razov Janubiy Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalaridagi chorvachilik terminlari bo‘yicha monografik tadqiqotni amalga oshirdi.

UrDU o‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti R. Yo‘ldoshev Toshxovuz viloyatidagi o‘zbek shevalarining leksik xususiyatlari bo‘yicha 2002-yilda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi¹.

Tadqiqotchi A. Qodirov o‘zbek tilining Gurlan shevasi bo‘yicha shug‘ullanib, “Sovet maktabi” jurnalida bu shevaning xarakterli til xususiyatlari to‘g‘risida maqola e’lon qilgan. Lekin u bu ishni nihoyasiga yetkazmaganligini ta’kidlash kerak.

O‘zbek tili shevalarini atroflicha tadqiq qilgan olimlardan biri E. D. Polivanov bo‘lib, u dialektlar va shevalar orasidagi mayda farqlarni ham esdan chiqarmagan. U o‘zbek shevalarini o‘rganish natijasida bu shevalarning tasnifini yaratgan. Jumladan u shevalar tasnifida metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va gibridizatsiya (turli sistemadagi tillarning chatishuvi) masalalariga e’tibor bergan va shevalarda uchraydigan ba’zi fonetik o‘zgarishlarga qarab, ularni eronlashgan va eronlashmagan shevalarga va o‘z navbatida, yana tiplarga ajratgan.

¹ Yo‘ldoshev R. Toshxovuz viloyatidagi o‘zbek shevalarining leksik xususiyatlari. ND, Toshkent, 2002.

Uchinchi dialektga u qipchoq lahjasini kiritib, uning birinchi tipiga O'rta Xorazm (Xorazm shevalarining ko'p qismi; Gurlan, Bog'ot tumanlari va Shobboz shevalari) va Shimoliy Xorazm (Xo'jayli, Qipchoq, Qo'ng'iroq tumanlari, Mang'it tumanining ba'zi qishloq shevalarini kiritadi¹.

Yuqorida ta'kidlangan monografik tadqiqotlarda Xorazm vohasidagi o'g'uz shevalari bilan birgalikda qipchoq shevalariga oid ma'lumotlar, materiallar borki, ularni bevosita Xorazm qipchoq shevalariga ham aloqador deyish mumkin. Chunki ushbu ilmiy ishlarning obyektida o'g'uz hamda qipchoq shevalari ham mavjud.

Prof. G'ozi Olim tasnifida shevalar, asosan, o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjalariga ajratilgan. U o'zbek-qipchoq shevalari qatorida Gurlan shevasini ham tilga oladi va bu shevaning o'zbek-qipchoq shevasining barcha xususiyatlarini saqlaganligi, ammo ayrim so'zlarda so'z boshida dj hodisasi mavjud emasligi, bala (bola) so'zining bag'alar tarzida aytilishini ta'kidlaydi².

Prof. A. K. Borovkov o'z tasnifida shevalarni o-lovchi, a-lovchi, dj-lovchi, y-lovchi shevalarga ajratib, dj-lovchilar guruhiga, jumladan, Shimoliy Xorazm qipchoq shevalarini ham kiritadi. Dj-lovchi shevalarga xos xususiyatlar tariqasida so'z boshida y bilan talaffuz qilinadigan so'zlarning dj bilan aytilishini ko'rsatadi: *djol* (yo'l) *djomon* (yomon), shuningdek so'z oxirida keng unlilardan keyin kelgan q, g' tovushlari v kabi talaffuz qilinishi: *tov* (tog'), *bov* (bog'); so'z oxiridagi q, g', k, g undoshlaridan keyin kelganda tushib qolishi: *sari* (sariq), kishilik va ko'rsatish olmoshlarining jo'nalish kelishigidagi formasi: *mag'an*, -*sag'an*, -*ug'an* kabi; hozirgi zamon davom fe'lining formasi -*djotir*, -*yatir* yoki -*yap*: *keldjotir*, *kelayotir*, *kelyapti*³

Ko'rinib turganidek, ushbu tasnif biz tadqiq qilayotgan shevalarga mos kelmaydi. Sababi birinchidan, Yangibozor va Gurlan tumanlarida lablangan o tovushi ishlatilmaydi, ikkinchidan so'z boshida dj-lashish, uchinchidan, olmoshlar

¹ Решетов В.В. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978. 29-30-бетлар.

² O'sha kitob. 32-bet.

³ O'sha kitob. 36-bet.

joʻnalish kelishigida *-magʻan*, *-sagʻan* shaklida kelmaydi, bu hududda ayrim soʻzlardagina saqlanib qolgan: *djiyna* (yigʻishtir), *jiyim-terim* (yigʻim-terim) kabi.

Xorazm shevalarining eng mukammal tasnifini yaratgan olim F. Abdullayev hisoblanadi. U Xorazm shevalarini fonetik-morfologik va leksik xususiyatlariga koʻra ikkita: qipchoq va oʻgʻuz lahjalariga ajratadi.

Qipchoq lahjasiga y-lashgan va dj-lashgan tip shevalar mansubligini taʼkidlaydi. Bu shevalarga xos fonetik-morfologik va leksik xususiyatarni birmabir sanab koʻrsatadi¹.

“j” lashgan sheva vakillarining Gurlan tumanidagi Oqqum, Marbutat qishlogʻining shimoli-sharqida, Vazir qishlogʻining shimoli-gʻarbida, shuningdek, Qoraqalpogʻistonning Qipchoq (hozirgi Amudaryo) tumanining Xitoy uchaskasi, Mangʻitning Shimoli-sharqida, janubidagi joylarni ham, “j” lovcilar tashkil qilishi, ularga xos til xususiyatlari atroflicha koʻrsatib beriladi. “J” lashgan shevalarning asosiy belgilari sifatida F.Abdullayev quyidagilarni taʼkidlaydi:

1. I va ü tovushlari oʻgʻuz shevalaridagidek til oldi unlilari emas, balki til oʻrtasiga moyil tovushlardir: *ish, il, ich, kim, ilm, til, tish, kichchi, kül, yür, yüzüm, tüsh, kün, ün, yüz* kabi.

2. ä tovushi Toshkent dialektidagidek, til oldi quyi koʻtarilishdagi unli tovushdir, oʻgʻuz shevalarida oʻrta quyi koʻtarilishdagi ä unlisidan ancha farq qiladi.

3. Oʻgʻuz lahjasiga xos boʻlgan qadimgi choʻziqlik yoʻq.

4. Soʻz boshida kelgan oʻrta kenglikdagi e, ö, o tovushlari kuchli diftonglashadi: □ *yoki*, □ *elli*, □ *ot*, □ *oʻpka*, □ *ozbak*, □ *oq*; rus tilidan kirgan soʻzlar ham shu qonunga boʻysunadi: □ *обльс*, □ *үрдън* kabi.

5. “j”lashgan yaʼni markaziy oʻzbek shevalarida, oʻgʻuz lahjasida shuningdek, Xorazmning shimol qismidagi ayrim qipchoq shevalarida soʻz boshida kelgan y tovushi oʻrnida sistematik ravishda j keladi: *joq, jamav, jash* kabi.

6. Bu shevada chuqur til orqa x undosh tovush yoʻq: *qatin, qala, qabar, qat, tuqum* kabi.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I том . Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961.

7. q va g' tovushlari bu shevada chuqur til orqa tovushlaridir. O'g'uz lahjasida bu tovushlar rus tilidagi k-g tovushlariga yaqin .

8. Bir qator so'zlarning boshida keladigan c tovushi o'rnida sistema tariqasida ch keladi: *chichqan, choch, chimishka* kabilar.

9. g' < v: *tav, sav, bav, javin, javdi*.

10. g' < y, g < y: *jiyna, siyir, siy, tuy, lekin jila (yig'la)*.

11. Ba'zi bir ot kategoriyasidagi so'zlarda so'z oxiridagi q//g', k// g tovushlari tushadi: *qatti, chuchchi, kichchi, quri, toli, tari, achchi, sassi* kabi.

Ba'zi bir morfologik xususiyatlar:

1. Ko'plik affiksi *-lar// -lär*.

2. Qaratqich affiksi *-niñ* (va fonetik variantlari) turg'un: *biz, siz* olmoshlari hamda 1- va 2-shaxs egalik affikslaridan keyin *-iñ// -iñ*: *biziñ, sizing (bizardiñ), apamiñ*

3. Tushum kelishigi affiksi 3-shaxs egalikdan so'ng *-iñ// -iñ*: *avziñ achdi, qashiñ qaqdi*.

4. Chiqish kelishigi affiksi egalik bilan qo'llanilganda *-inän // -inän*: *boshinän, so'zinän*.

5. Hozirgi zamon fe'lini yasovchi *-vatir // -batir*.

6. Kelasi zamon fe'l formasini yasovchi affiks *-jaq* (singarmonistik variant)

7. Kelasi zamon sifat doshi *-tavg'in* affiksi qo'shish orqali yasaladi: *baratavg'in, kelatavg'in*.

8. *-kili (gäli // -qali), -g'ali* affiksi payt ravishdoshni yasaydi.

9. Bilan ko'makchisining shakli *minän // män*.

10. So'roq yuklamasi: *-ma // -mä // -ba // -bä // -pa // -pä*.

“y” lovchi shevalar. Bu shevalar vakillari Gurlan, Amudaryo tumanining Mang'it, Xolimbek uchaskalarida, Yangibozor tumanida, shuningdek, Xorazmning janubidagi deyarlik har bir tumanida aholining 10% dan 40 % ni tashkil qiladi, bundan tashqari, Qoraqalpog'istondagi Qipchoq tumanida (Xitoy uchaskasining shimoli-g'arbida) Beruniy va To'rtko'l tumanlarining ko'pchilik hududlarida

tarqalganligi, Turkmanistonning Toshhovuz viloyati Toshhovuz tumanida (hozirgi Niyazov uchaskasi) ham katta massivlarda yashashlarini ta'kidlaydi¹.

F. Abdullayev bu shevalarda “j”lashgan qipchoq shevalariga xos bo‘lgan asosiy xususiyatlar saqlanganligini, shuningdek, ulardan farqlanadigan jihatlari ham mavjudligini quyidagicha ko‘rsatadi:

1) i va ü unlilari til oldiga moyil “yumshoq” tovushlardir, lekin o‘g‘uz lahjasidagi til oldi i va ü darajasida emas.

2) diftonglashish ancha kuchsizlangan, tez so‘zlaganda, so‘z boshida e, ö, o unlilarining diftonglashuvini sezish qiyin.

3) “y”lashgan, ya’ni jer emas, yer, jol emas, yo‘l (lekin jiyda, jiyna). Ba’zi so‘zlardagi “j” lashishni hisobga olmaganida, birinchi tipdagi shevalarda uchragan so‘z boshidagi j sistematik ravishda y ga aylanadi (hatto adabiy tildagi *jag*‘ so‘zi Gurlanda *yag*‘ tarzida talaffuz etiladi).

4) x tovushi mustaqil fonema sifatida q dan ajralib chiqqan.

5) qaratqich kelishigining affiksi Mang‘itning ayrim qishloqlarida, Gurlanda va Yangibozorning ayrim qishloqlarida, asosan, turg‘un qolgan joylarda –ning affiksini qo‘llash epizodik hodisa (odatda –ni va uning variantlari): qariyalar tilida qaratqich affiksining to‘liq formasi salangan.

6) tushum kelishigi affiksining qisqa variant (-i+n, -s+in) odatda uchramaydi.

7) 3-shaxs egalik bilan turlangan ot chiqish kelishigida –*nän* // –*innän*, –*sinnän* affikslari bilan shakllanadi.

8) hozirgi zamon fe’lini yasovchi affiks –*vatir* // –*yatir*.

9) kelasi zamon sifatdoshini yasovchi affiks –*tog‘in* // –*tag‘an*.

10) payt ravishdoshini yasovchi affiks –*gancha* // –*g‘ancha* (o‘g‘uz lahjasida so‘z negizi qanday tovush bilan tugaganligiga qarab, ikki variant affiks ishlatiladi: sorag‘ancha, galincha).

Bundan tashqari prof. F. Abdullayev “y” lashgan shevalarda, hatto Gurlanning o‘zida ham, o‘g‘uz shevalariga xos bo‘lgan ba’zi fonetik xususiyatlar

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шеваляри. I том . Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961. 262-бет.

uchrashini ko'rsatadi: *dāvārāk*, *yeddi* kabi. Aslida esa so'z boshida *t>d* hodisasi o'g'uz shevalariga xosdir. Olim buning shevalarning o'zaro ta'siri natijasi ekanligini ta'kidlaydi.

Prof. F. Abdullayev Xorazm shevalarini atroflicha tekshirgan, uni butun borlig'icha dunyoga tanitgan, bu shevalar bo'yicha ajoyib nazariy fikrlarni bildirgan, Xorazm shevalarining ancha mukammal lug'atini birinchi bo'lib yaratgan mashxur shevashunos olimdir. Ammo vaqt o'tishi bilan, hamma sohalarda bo'lgani kabi, shevalarda ham har xil sabablarga ko'ra o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Bunda ayniqsa, maktab-maorif, jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, ilm-fanning rivoji, ommaviy axborot vositalarining ta'sirini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi. Bundan tashqari, Xorazmda domla F. Abdullayev faoliyat ko'rsatgan davradagidan viloyatning hududi ancha o'zgardi. Bir paytlar Xorazm viloyati tarkibida bo'lgan Amudaryo tumani keyinchalik Qoraqalpog'iston Respublikasi tarkibiga o'tkazildi. Bunday o'zgarishlarning hammasi endilikda Xorazm qipchoq shevalarining tasnifiga hamda bu hududda yashovchi aholining tiliga o'z ta'sirini ko'rsatishi tabiiy edi.

Biz tadqiqotimiz obyektiga Xorazm viloyatining Gurlan va Yangibozor tumanlarini kiritdik.

Xorazmning shimolida joylashgan Gurlan tumanining Amudaryo tumani bilan chegaradosh bo'lgan qishloqlarida, aniqrog'i, Do'simbiyda j—lashishning elementlariga duch kelinadi.

Bir paytlar Shimoliy Xorazm aholisi, hatto O'rta Xorazm, jumladan, Gurlan tumanidagi o'zbeklar ham j—lashgan shevada gaplashganlar. O'rta Xorazm shevalari o'g'uzlar ta'sirida j—lashishni yo'qotib, y—lashishga o'tganlar¹. Bunga o'xshagan fikrni Toshhovuz viloyatidagi o'zbek shevalari leksikasi bo'yicha tadqiqot olib borgan tilshunos olim R. Yo'ldoshev ham bildirgan².

¹ Поливанов Е. Д. Материаль по грамматике узбекского языка. Вып. 1. Введение. Ташкентб 1935. Стр. 42.

² Йўлдошев Р. Тошхўвўз вилояти ўзбек шеваларида «ж»-лашиш ходисаси. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1993, 5-6.

Shimoliy Xorazmdan Xiva tomon borgan sari “j”lashishning kamaya borishining asosiy sababi hozirgacha viloyat bilan chegaradosh tumanlarda “j” lovchilarning yashashi, qolaversa qardosh qoraqalpoq tilining ta’siri deb tushunish kerak¹.

Bundan tashqari, F. Abdullayev tomonidan shevashunoslikka qipchoq guruh shevalarining uchinchi tipi sifatida kiritilgan “ä” lovchi shevalardir. F. Abdullayev bunday tip shevalarning uncha ko‘p emasligini, ularning, asosan, Gurlan tumanidagi Shang‘i, Qang‘li qishloqlarida, shuningdek, Urganch tumanidagi Qipchoq qishlog‘ining arablar yashaydigan joyida, Shovot tumanining Monoq, Bog‘otning Nayman, Qo‘shko‘pirning Qatag‘on, Xazoraspning Qang‘li (Pitnak) qishloqlarida yashashlarini, ushbu sheva uchun xarakterli xususiyat – bu so‘zning birinchi bo‘g‘inidagi e o‘rniga ä tovushining doimiy ishlatilishi ekanligini (käl-kel, tamir-temir) ta’kidlaydi². Ko‘rinib turganidek, a-lashgan shevalar Shimoliy Xorazmda ham mavjud ekan. Bulardan tashqari bu tip sheva vakillari Yangibozor tumanining O‘yrot ovulida ham istiqomat qiladi.

Demak biz tadqiq qilayotgan sheva vakillari y-lovchi shevalarga mansub bo‘lib, uchinchi tip shevalarga xos bo‘lgan ä-lashish, shuningdek ayrim so‘zlarda “j”-lovchi shevalarga xos bo‘lgan diftonglashish hodisasini ba’zi so‘zlarda saqlagan qipchoq lahjasi shevalari hisoblanadi.

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1977.

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I том. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961. 265-266-бетлар.

I BOB. XORAZM QIPCHOQ SHEVALARINING LEKSIK TAVSIFI

§ 1. O‘z qatlam (umumturkiy so‘zlar, shevaga xos so‘zlar)

Tahlilimiz obyekti bo‘yicha kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek shevalari bir tarafdin, adabiy til, ikkinchi tarafdin, Janubiy Xorazm dialaekti va qardosh turkiy tillar orasidagi vaziyatni egallaydi. Boshqacha aytadigan bo‘lsak, sheva umumiy leksik fondida o‘zga tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlar adabiy tilga nisbatan kam, ammo mintaqadagi turkiy tillarning dialektlariga nisbatan ko‘proq.

Gap shundaki, ilm-fan va texnikaning keskin rivojlanishi bilan paydo bo‘lgan ko‘p sonli yangi buyum va tushunchalar barcha tillarda ham o‘zini tegishli nomlar bilan ta’minlay olmaydi, chunki ushbu tillarning ichki imkoniyatlari zarurat tufayli kerakli miqdorda terminlar yaratib ulgurmaydi. Bu holda adabiy til ixtiyorida yagona imkoniyat—o‘zlashtirishga murojaat qilib, taraqqiy qilgan tillardagi tayyor terminlardan foydalanish qoladi. Bunday vaziyatda jarayon tartibsiz, stixiyali emas, balki ongli va muayyan bir maqsadga qaratilgan ravishda, ma’lum tamoyil va qonuniyatlar bo‘yicha yuz beradi.

Umumxalq tili dialekt va shevalari bu yo‘nalishda biroz o‘zgacha yo‘l tutadilar. O‘zlashtirish til lug‘aviy tarkibini to‘ldirish manbai sifatida shevalar uchun ham xos. Ammo sheva birliklarining lug‘aviy tarkibi odatda elementar, hayotiy zarur, turmushga oid so‘zlar bilan cheklanib, zamonaviy texnika va ilm-fan turli sohalarining rivojini deyarli aks ettirmaydi. Faktlar o‘zbek adabiy tili, xalq shevalari bu ma’noda istisno emasligidan dalolat beradi.

Yana bir muhim shart e’tiborga molik: o‘zbek tili uchun o‘zlashtirish manbai bo‘lib xizmat qilgan fors, arab, mo‘g‘ul, xitoy, rus tillari o‘zbek adabiy tili hamda o‘zbek shevalariga turlicha ta’sir ko‘rsatganlar. Shu sababli nomi keltirilgan manba- tillar elementlari adabiy til va shevalarda har xil mutanosiblikda mavjud bo‘lib qolgan.

Bundan tashqari Xorazm (qipchoq) shevalari leksikasining muhim xususiyatlardan biri—unda qardosh qoraqalpoq, qozoq va turkman tillaridan kirib kelgan so‘zlarning fors, arab, xitoy va rus tillaridan o‘zlashgan so‘zlar bilan birga keng qatlamni tashkil etadi. Buning sabablari quyidagicha: hududdagi o‘zbek

shevalarida soʻzlovchilar oʻgʻuz va qipchoq lahjalarining bevosita avlodlari boʻlib, shu boisdan ularning shevalarida boshqa hududdagi oʻzbek shevalariga nisbatan qadimgi elementlar saqlanib qolgan.

Turkiy tillar rivoji tarixida oʻzga tillardan oʻzlashgan soʻzlar asl turkiy terminlar bilan birga sinonim-dublet sifatida qoʻllanib kelganligining koʻplab misollari mavjud. Masalan, *yardamchi: djardamchi: komäkchi* “hasharchi” soʻzlari keng qoʻllaniladi va faol hisoblanadi. Biroq ular bilan bir qatorda rus tilidan kirib kelgan soʻzlar ham ishlatiladi; har ikkala dubletni ham koʻpincha bir shaxs nutqida uchratamiz. Umumturkiy murch // burch “qalampir” soʻzi oʻzbek adabiy tilida isteʼmoldan chiqib, murakkab soʻz tarkibidagi etimologik jihatdan yashirin komponent sifatida “qaramurch” ichidagina saqlanib qoldi. “Murch” maʼnosida esa koʻproq forsiy qalampir soʻzi qoʻllanadigan boʻldi. Masalan, E. M. Axunoyazov tatar shevalarida ham sof mahalliy soʻzlarni siqib chiqargan oʻzlashgan rus soʻzlarining katta roʻyhatini keltiradi.

Fikrimizcha, ham ichki qonuniyatlar, ham til va uning shevalari faoliyatida ekstra va etnolingivistik omillar hisobga olingan sharoitdagina mazkur masala ijobiy hal etilishi muqarrar.

1. Shunisi muhimki, oʻzlashtiruvchi til yoki sheva aloqaga kirishayotgan tilning ijtimoiy ahamiyati va jozibadorlik kuchi oʻta muhim oʻrin tutadi. Shu bilan birga, bir qismi leksik dublet sifatida asl oʻzbek soʻzlari, yo avvalroq oʻzlashgan soʻzlar bilan parallel ravishda qoʻllanayotgan rus leksik elementlari bugungi adabiy til va uning shevalari uchun odatiy hodisadir.

2. Oʻzbek-qoraqalpoq va oʻzbek-qozoq, oʻzbek-turkman leksik parallel soʻzlarning mavjudligi ham hayotiy zarurat tufayli kelib chiqqan, chunki qishloq miqyosida soʻzlashuvchilar doimo birga yashab, ular ishlab chiqarish va turmushda bevosita muloqotda boʻladilar.

3. Boshqa tillardan kirib kelgan nomlarning dubletligi oʻzga omillarga ham bogʻliq. Inson doimo yangi, boshidan kechirmagan hodisalarga intiladi. Odatiy kundalik narsalar bir xillik keltirib chiqarib, bu hamisha ham inson tabiati ehtiyojlariga mos kelmaydi.

4. Muayyan miqdordagi dublet- sinonimlarga, o'z navbatida, mazkur til ichki qonunlariga muvofiq semantik ishlov berilishi mumkin. Buning natijasida juftlikning komponentlaridan biri semantik tabaqalanib, o'zining bog'liq nutqda qo'llanilishi uchun muayyan vaziyat talab qiladi.

5. O'zlashgan so'zlar hisobiga dublet-sinonimlar sonining ko'payishiga sabab bo'lgan yana bir psixologik jihatni ham ko'rsatib o'tish lozim. Suhbat chog'ida so'zlovchida tinglovchi uning nutqini to'liq hamda yetarli darajada tushunayotganiga shubha paydo bo'lishi mumkin va mazkur so'z ma'no-mohiyatini aniqroq ifodalash maqsadida u odatda kelib chiqishi turlicha bo'lgan sinonimlarni qo'llaydi.

6. Adabiy, ayniqsa shevaga xos dublet-sinonimlar mavjudligi hamisha ham tilning "ishlov berilmaganligi", demak, qoloqligi natijasi bo'lavermaydi. Og'zaki nutq, tabiatiga ko'ra o'zida mavjud so'z zahirasi va ularning leksik-semantik ma'nolari bilan cheklanib qola olmaydi. U doimo atrofimizdagi voqelikka xos turli-tuman buyum va hodisalarni har tomonlama, to'liq va aniq ta'riflash maqsadida sinonimlarga ehtiyoj sezadi. O'z ichiga sinonimlarni ham olgan leksik o'zlashtirishlar aynan ana shu til ehtiyoji tufayli kelib chiqadi.

7. Turkiy tillar guruhi qishloq xo'jalik (dehqonchilik) leksikasining shakllanishida hozirgi turkiy, shuningdek, mo'g'ul, tungus-manjur va boshqa qabilalarning ajdodlari muayyan, barqaror til strukturasiga ega alohida xalqlar sifatida ajralib chiqmagan paytni eng qadimgi davr hisoblash joiz.

Turkiy leksik qatlam. O'zbek tili leksikasining umumiy asosini O'rxun-Enasoy qadimgi turkiy yozma yodgorliklari tashkil etadi.

Turkiy tillarning tashkil topish va taraqqiy etish jarayoni taxminan mil. avv. 1-ming yillikda boshlanib, birmuncha murakkab kechgan. Ammo O'rxun-Enasoy yodgorliklari tili boshqa turkiy tillar uchun asos bo'lib xizmat qilgan deb o'ylash noto'g'ri bo'lar edi. Birinchidan, turkiy til xususiyatlari (qadimgi tungus, mo'g'ul kabi tillardan farqli ravishda) unda so'zlovchilar yozuvlariga ega bo'lishlaridan ancha avval yuzaga keldi, ikkinchidan, bu tilda so'zlovchilar VI-VII asrlarda hali yagona xalq bo'lib shakllanmagan edilar, uchinchidan, qadimgi turkiy yodgorliklar

tilida qabilalar tilidagi farqlarni aks ettirgan sheva xususiyatlari yaqqol ifodalangan. O'rxun-Enasoy yodgorliklari orasida ham muayyan farqlarni ko'rish mumkin. Enisey yodgorliklari tili qirg'iz, tuva tillari, shorlilar va hakaslar tiliga birmuncha yaqin bo'lsa, o'g'uz yozuvlari turkman va ozarbayjon tillarining, shuningdek, o'zbek tilining o'g'uz lahjasining murakkab taraqqiyot bosqichlarini aks ettiradi¹.

Umumturkiy til leksikasi ba'zi tegishli fonetik xususiyatlar bilan har biri alohida turkiy tilning lug'at fondiga kiradi.

O'zbek tili X-XI asrlarda shakllana boshlagan. O'zbek tilining shakllanish jarayonida uning leksikasi ham tarkib topa bordi.

O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari va sheva leksikasida quyidagi leksik parallelliklar mavjud: "ko'kar", qqalp., qozoq. *ko'gär*. turkm. *gokär*, *gogär*, uyg'ur. *koker*.

Tari: dari "tariq", qqalp., qozoq. *tari*, turkm. *tarig*, *dari*, tuva. *tara*, oltoy. *taran*, qirg'. *taru*, "tariq", uyg'ur *tariq*.

Ishlab chiqarish qurollari nomlari:

Tutqich: qqalp. qozoq. *tutqish*, *tutka*; turkm. *tutguch*; tuva, hakas, *tuda*; uyg'ur. *tutkuch*.

Yer va dala nomlari:

Yer: qqalp., qozoq *jer*; turkm. *yer*; tuva *cher*; hakas *chir*; oltoy *jer*; qirg' *jer*; uyg'ur *yer*.

Sug'orish tizimiga oid :

Kol: turkm., oltoy., qirg'., qqalp., uyg'ur *kol* tuva *xol*. Bu so'zlar termin sifatida ishlatilishidan tashqari, umumxalq leksikasi tarkibida ham qo'llanadi.

Turkiy-o'zbek-mo'g'ul leksik parallelliklar. Oltoy nazariyasiga binoan turkiy va mo'g'ul, shuningdek, tungus-manjur tillari yagona umumoltoy ajdodlar (bobo) tilidan tarqalgan². Oltoy yagona til birligining mavjud bo'lgan davri

¹ Батманов И. А. Источники формирования тюрских языков, южной Сибири и Средней Азии. Фрунзе Илим, 1966. С 5-23.

² Владимирцев Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Ленинград. 1924. с 4-36.

hozirgacha aniqlanmagan, ammo turkiy, mo'g'ul va tungus-manjur tillaridagi leksik va tuzilishga oid ma'lumotlar manbalarda qayd qilinadi.

Sheva leksikasini tadqiq etish jarayonida turkiy va mo'g'ul tillari uchun umumiy bo'lgan so'zlar qatlami aniqlanadi. O'zbek tiliga mo'g'ul so'zlari qadim davrlarda, fikrimizcha, O'rta Osiyo mo'g'ul istilochilari tomonidan bosib olingan vaqtdan ilgari va keyin kirib kelgan. Ushbu bevosita o'zlashmalar ko'pincha qaysi so'zlar turkiy tillarda (shu jumladan o'zbek tilida ham) oltoy til birligi davridan mavjud va qaysilari XII asrdan keyin mo'g'ul tilidan o'zlashtirib olinganligi xususidagi masalaga oydinlik kiritish vazifasini murakkablashtiradi.

Turkiy va mo'g'ul xalqlari yashash sharoitlari, shuningdek xo'jalik yuritishning o'xshashligi ular tilida ham aks etmay qolmadi. Leksika ayniqsa, dehqonchilik va chorvachilik sohasida turkiy-mo'g'ul leksik parallellar mavjud.

Turkiy va mo'g'ul xalqlari tilida ba'zi boshoqli, sabzavot va meva o'simliklari nomi umumiydir. Shunisi qiziqki, o'simliklarning umumiy nomlari ana shu o'simliklar yetishtirila boshlagan vaqtdan ilgariroq davrni aks ettiradi. Masalan, Baykal ortining odam yashamaydigan tog'li dalalarida uchrab turadigan yer piyozi hozir *songino*// *xongino* nomi bilan yuritiladi¹. Shevada bu so'z *sog'an* "piyoz".

Yemish: jemish, iymish mevalarning umumiy nomi. Bu so'z turkiy va mo'g'ul tillari uchun umumiydir: buryat-*jemes*; mo'g'ul-*jimis, jimish*; oyrat-*zemis*//*zems*, uyg'ur., turk., qorachoy., chagatay-*imish(s): limish(s)*. Barcha tillarda ham bu so'z bir xil "meva, yemish" ma'nosida keladi. Teleut tilida yemish yirtqichlar o'ljasini anglatadi. O'rganilayotgan shevada ham yemish umuman yeyiladigan narsa ma'nosini anglatadi.

Tuzilishiga ko'ra yemish tarixan yasama so'zlarga kiradi. Ye, yemoq fe'lidan yasalgan. –mish o'tgan zamon sifatdoshining arxaik qo'shimchasi ; substansiyalashgan ko'rinishda turkiy tillardan mo'g'ul tiliga kirib keldi².

¹ Тодаева Б. Х. Дунганский язык. Вопросы лингвистика. Москва. Изд-во. 1961. 39.

² Владимирцев Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Ленинград. 1924. С 19.

Sheva dehqonchilik leksikasi misolida turkiy-mo'g'ul so'zlarining o'zaro o'xshashligi xususida bir necha misol keltiramiz: *chechek* // *pechek* (turkiy)-*tsetseg* (mo'g'il) "gul", "chechak", bug'doy-buvday "bug'doy", kunji-gunjit (kunjit), joven-jugar (jo'xori), sarimsag'(sarimsoq), chiya "olcha", archa-arts, achsa "archa", sule-syli (qolm) "guruch, "sholi", tammaki-tamxi "tamaki", garagan-xargana "o'simlik", gol (gol atmak)—gol "tok shohi", damar-tamir "tomir", guduk- xudag "quduq", elak-elxak "elak", bulak-bulag "buloq", toprak-tovrag "tuproq"¹.

Ko'rib turganingizdek, o'zbek shevalarida turkiy leksik qatlam o'zlashtirilgan leksik qatlamga nisbatan asosiy o'rinni egallaydi. Shuningdek qipchoq shevasida qo'llanilayotgan so'zlarning asosiy qismi ham barcha turkiy xalqlar uchun mushtarak so'zlar bo'lib, ularning ko'plari turkiy yozma yodgorliklarda ham uchraydi. Darhaqiqat, N. A. Baskakov qayd etganidek, "Turkiy tillar asosiy leksik fondining xarakterli xususiyati uning barcha turkiy tillar uchun umumiy birligidir". Haqiqatdan ham, o'zbek tili va uning shevalarida ishlatilayotgan oyoq, og'iz, bilak, uy, o'pka kabi so'zlarni qozoq, qoraqalpoq va qirg'iz tillariga qiyoslaganimizda, ularda qisman fonetik o'zgarishlar borligini ko'ramiz.

Turkiy yozma yodnomalarda, xususan Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida boshqa turkiy tillarga qaraganda o'zbek tiliga, jumladan, o'zbek lahjalariga xos turli xil fonetik, grammatik, ayniqsa leksik faktlar ko'proq uchraydi. Bu birinchidan, o'zbek xalqining tashkil topishida ko'pgina urug'-qabilalar (masalan, 92 bo'vli o'zbek elati) ishtirok qilganligi, ikkinchidan turkiy tillardan birontasi o'zbek tili singari ko'p va xilma-xil sheva, dialektlarga ega emasligi bilan izohlanadi. Biri ikkinchisini taqazosi bo'lgan bu faktlar tufayli o'zbek shevalarida turkiy yozma yodgorliklarda qayd etilgan va qayd etilmagan, shuningdek umumturkiy tillar uchun mushtarak bo'lgan va mushtarak bo'lmagan ko'pgina lingvistik faktlar saqlanib qolgan.

¹Баскаков Н. А. Состав лексика каракалпакского языка а структура слова. Исследования по сравнительной грамматике тюрких языков. 1962. С 64.

Mahmud Qoshg'ariy bundan 900 yil muqaddam : “eng to‘g‘ri va aniq til faqat shu tilni biladigan , forslar bilan aralashmaydigan va shaharlarga borish-kelish qiladigan odati bo‘lmagan kishilarning tilidir”,-- deb yozgan edi. (DLT, I, 65) . Bu fikr hozir ham sheva va dialektlarni o‘rganayotgan tadqiqotchilar uchun dasturilamal bo‘lib qoladi.

Shuni alohida ta’kidlash zarurki, “Devon”da keltirilgan fikrlar va chiqarilgan xulosalarning aksariyati barcha turkiy tillarga hamda ularning shevalariga oiddir. Turkiy tillar uchun umumiy bo‘lgan bunday xulosalar chiqarish uchun, albatta bu tillarni qiyosiy o‘rganish zarur edi. Boshqacharoq tarzda bo‘lsa ham, bundan to‘qqiz asr ilgari Mahmud Qoshg'ariyning turkiy tillarni qiyosiy o‘rganish borasida olib borgan ishi hozirgi kunda ham shevashunoslarimiz uchun eng asosiy qo‘llanmalardan biridir. Bu va bunga o‘xshash faktlar Mahmud Qoshg'ariy faqat o‘z davrininggina emas, balki turkiy tillar va ularning sheva, dialektlarini o‘rganishdagi barcha davrlar uchun ulug‘ dialektologdir deyishga imkon beradi.

Shu fakt xarakterliki, *tog‘, tosh, yaxshi, yomon, yupqa, yashil, qor, qo‘zi, yana, kunduz, yo‘q, yolg‘on, qiz, so‘z, boldiz* kabi so‘zlar o‘zbek adabiy tilida, shuningdek ba’zi fonetik farqlar bilan bo‘lsada qipchoq shevasida xuddi Mahmud Qoshg'ariyning “Devon”ida qayd etilganidek qo‘llanadi. Quyidagi so‘zlar ham “Devon”da, hozirgi o‘zbek adabiy tili va shevalarda qariyb bir xildir. Qiyoslang:

“Devon”da: tirik, ölük (I, 54), kichik (I, 119), ellik (I, 160), achig‘ (I, 94), sarig‘ (I, 335), ulug‘ (I, 95).

Qipchoq shevasida: *tiri, öli, kichchi, elli, achchi, sari, ulug‘*. Kuzatganingizdek bir necha fonetik o‘zgarishlarni hisobga olmaganda deyarli bir xil.

Ma’lumki Xorazm (qipchoq) shevasida i, u kabi unlilar bilan boshlangan so‘zlar oldida y undoshi qo‘llanadi. Mahmud Qoshg'ariy esa turkiy so‘zlarda bu undosh azaldan mavjudligini ta’kidlaydi. Demak, shevadagi *yilimaq, yip, yilan, yilik* kabi so‘zlar boshida y undoshi orttirilgan emas, bu undoshlar mazkur so‘zlar tarkibida qadimdan mavjud.

Qipchoq shevasiga oid ko‘pgina so‘zlar yozma yodgorliklarda, jumladan, “Devon”da ham uchraydi. “Devon” leksikasi va o‘zbek tilining qipchoq shevalari uchun mushtarak bo‘lgan so‘zlar nihoyatda ko‘p, bulardan namuna sifatida quyidagilarni keltiramiz:

“Devon”da	y-lashgan qipchoq shevasida	Adabiy tilda
kün (I, 327)	kun	quyosh, oftob
ne (III, 233)	ne	nima?
bal (III, 171)	bal	asal
jumurtg‘a (III,439)	yumurta	tuxum
japurg‘aq (III, 58)	yapraq	barg

Yuqorida Xorazm (qipchoq) shevasidagi umumturkiy so‘zlar haqida fikr yuritdik. Shevaning asosiy lug‘at fondini umumxalq o‘zbek tilining asosiy lug‘at fondidan ajratish qiyin. Lekin shunday bo‘lsa ham shevaning o‘zigagina tegishli so‘zlar anchagina. Xorazm viloyati Gurlan-Yangibozor tumanidagi qipchoqlar shevasining lug‘at tarkibini adabiy tilning lug‘at tarkibiga avvalo uch turli yo‘l bilan qiyos qilish mumkin:

- 1) Adabiy tildan farq qilmaydigan so‘zlar: *bosh, tosh, qir, bil, bilim, men, bu, besh qirq* kabi;
- 2) Adabiy tildan o‘z fonetik variantlari bilan farqlanadigan so‘zlar: *belbov- belbog‘, buvday-bug‘doy, o‘yov-uyg‘oq* kabi;
- 3) Shevaga xos so‘zlar: *jorrab, shangil, timaq, ul* kabi.

Shevadagi ko‘chmanchilik va chorvaga oid so‘zlarga nazar tashlasak, qipchoq tipidagi qardosh tillar bilan va xususan, o‘zbek “j” lovchi shevalari bilan bo‘lgan umumiylikni topamiz.

Albatta qipchoq lahjalari so‘zligining asosini asl turkiy va asl o‘zbekcha so‘zlar tashkil etadi. Lahjadagi so‘zlar sohalar bo‘yicha adabiy til va boshqa lahjalar bilan umumiylik kasb etsa-da, ba’zan ularning o‘ziga xos jihatlari ko‘zga tashlanib qoladi.

§ 2. O‘zlashgan qatlam (eroniy tillarga xos so‘zlar; arab tiliga xos so‘zlar; boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar)

Turkiy bo‘lmagan tillardan o‘zlashgan leksik qatlam

Shuningdek, chet tillardan o‘zlashgan so‘zlar o‘zbek tili va uning shevalari boyligida faqat o‘zlashgan so‘zlar va ularning miqdoridan iborat emas. Ular o‘zbek tili va uning shevalari lug‘at boyligi taraqqiyotida tashqi manba bo‘lish bilan chegaralanmaydi. Ya’ni Sh. Rahmatullayevning so‘zi bilan aytganda, u til boyishining ichki manbai bo‘lib ham qoladi¹. Darhaqiqat, bu boylik o‘zbek tili va shevalari lug‘atining ixcham, lekin dunyodagi eng taraqqiy etgan tillari kabi salmoqli boyligining tarkibiy qismiga aylanadi.

Haqiqatdan, o‘zbek tili va uning shevalariga so‘z o‘zlashtirish fors, arab, rus va yevropa tillaridan deb qaraladi. O‘zbek tiliga hind, xitoy, tillaridan ham so‘z o‘zlashgan, lekin bunday so‘zlar barmoq bilan sanoqli darajada. Bu hol ta’qiq etilayotgan shevalarning leksikasida ham kuzatiladi. Chet tillardan so‘z o‘zlashtirish obyektiv qonuniyat bo‘lib, u o‘sha til yoki dialektning boyishi yoki taraqqiyoti uchun xizmat qiladi. Y.D. Disheriev har bir tilning ichki imkoniyati asosida yuzaga kelgan so‘zlar bilan chetdan o‘zlashgan leksik qatlam orasida ma’lum chegara mavjudligini qayd qiladi. Shuningdek, chetdan o‘zlashgan so‘zlarning qaysi tilga tegishli ekani, qaysi davrda, qanday usul orqali o‘zlashgani, qanday ma’no kasb etishi, fonetik sistemasi va morfologik strukturasi kabi qator tomonlariga alohida e’tibor berish lozim².

Eroniy tillarga xos leksik qatlam. Yozma manbalarda berilgan ma’lumotlarga qaraganda, o‘zbek xalqi eroniy tilda so‘zlashuvchi aholi bilan qadimdan o‘zaro yaqin iqtisodiy- madaniy aloqada bo‘lib, birgalikda yonma-yon yashab kelganlar.

Salmoq va hajm e’tibori bilan eron tillariga aloqador bo‘lgan leksik qatlam Shimoliy Xorazm shevalarida turkiy qatlamdan so‘ng miqdor jihatdan ikkinchi o‘rinda turadi. Buning asosiy sababi shundaki, birinchidan bu hududda

¹ Рахматуллаев Ш. Орфография қоидалари саводхонлик асоси. 1988, б 23.

² Дешериев Ю. Д. Законименности позвития взаимодействия языков и советком общества. Москва. 1966, с 42.

qadimda eroniy tillar oilasiga mansub xorazmiylarning yashaganligi, xorazmiy tilining to XIII asrgacha iste'molda bo'lganligi, buning natijasi o'laroq, Xorazm shevalarida substrat qatlam sifatida bu tilning qoldirgan izlari natijasidir. Ikkinchidan, Xiva xonligining Eron chegaralariga tez-tez uyushtirib turgan yurishlari natijasida asir olingan eronliklarning Xorazmga keltirilib, turli tumanlarga joylashtirilganligi natijasida bu tildan bir qancha so'zlar shevalarga kirib qolgan.

Prof. O. Madrahimov ham shunga yaqinroq bo'lgan fikr bildirib, Xorazm o'g'uz shevalari leksikasi tarkibidagi ko'pgina so'zlarning qadimgi xorazmiy tiliga oidligini ta'kidlaydi¹.

Tojik tili leksik qatlamiga mansub bo'lgan so'zlar, arabcha so'zlarga nisbatan ancha chuqur o'zlashgan va organik ravishda qipchoq shevalari leksik strukturasi bilan chatishib ketgan, barcha o'zbek shevalaridagi kabi, tojik so'zlari hayotiy zarur, ya'ni har kun, har soatda ishlatiladigan so'zlardan iboratdir.

Bunday so'zlar shevalar leksikasidagi mustahkam o'rin olgan bo'lib, adabiy tildagi shunday so'zlardan biroz fonetik o'zgarishga uchragan yoki uchramagan holda qo'llaniladi. Bunday so'zlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: *nan, guman, xuda, zādä, zärdä, dästä, pir, postin, räsva, piyaz, asman, arästä, ashna, änjam, pay, paxsa, baxit, chilim, dar, roza, shad, chän, tuxum, palas, bangi, baj, bazar, payan, ayna, juvan, par, zindan, bäd* kabi.

Shevalarda fonetik jihatdan o'zgarishga uchragan holda ishlatiladigan so'zlar ham ko'p topiladi. Bular shevalarning fonetik qonuniyatlariga bo'ysungan holda talaffuz etiladi: *hä:k* (ohak), *därvaz* (darboz), *atashkir* (otashkurak), *käpkir* (asli kaftgir), *käpchä* (asli kaftcha), *xorjin* (xurjun), *ästän* (ohista), *qondaq* (g'undoq), *käptär* (kabutar), *äptada* (aftado), *macha* (mocha), *abray* (obro') va hakazo.

Tadqiqot obyektimizda faol ishlatiladigan forsha-tojikcha so'zlarning ayrimlari boshqa hududlarda, shuningdek adabiy tilda passiv qatlamga kiradi.

¹ Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Фан, Тошкент, 1973б 46 47 бетлар.

Bunday soʻzlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: *dāndānā* (sixmola), *xaraz* (noni osiyo), *pazza* (omochning tishi), *guppi* (paxtali kalta kiyim), *dūkart* (qaychining bir turi), *kāchkart* (oʻroqning turi), *kūrri* (xoʻtik), *peshgir* (etak), *changgʻalaq* (gʻoʻza chanogʻi), *abish* (ogʻush), *tārtānāk* (oʻrgimchak), *toppish* (telpak), *zamariq* (qoʻziqorin), *zamcha* (handalak), *kurta* (bolalar kiyimi), *kāriz* (suv chiqaradigan ariq), *payapil* (oq koʻprik), *silapcha* (dastshuy) kabi.

Xorazm (qipchoq) shevalaridagi fors-tojik tiliga oid soʻzlarning mavzu guruhlarini ham rang-barangdir. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Qishloq xoʻjaligiga oid soʻzlar: *jugari* (joʻxori), *kādi* (qovoq), *badrang* (bodring), *nava* (tarnov), *kündā* (omoch), *davcha* (dovuchcha), *tuxum* (urugʻlik), *nasvay* (rayxon), *ziyakash* (zahkash), *nāl* (nihol), *nashoti* (nashvati) va hakazo.

2. Uy-roʻzgʻor buyumlari, asbob-uskunalar nomlarini anglatuvchi soʻzlar: *kasa* (payola), *chira* (chiroq), *dastirxan* (dasturxon), *chālāk* (chelak), *kapkir* (kaftgir), *kārsān* (karson), *rāpidā* (non yopishda ishlatiladigan narsa), *sārsum* (kurjka), *kāt* (karavot), *nax* (ip), *dāskā* (oshqol-dashqol) va hakazo.

3. Uy qurilishiga oid soʻzlar: *tarashman* (paxsaning taroshini oluvchi), *hā:k* (ohak), *dāliz* (dahliz), *balar* (toʻsin), *kāpchā* (kichik belkurak), *pātik* (ship), *diyval* (devor), *zāmbār* (zambil) kabi.

Bunday mavzu guruhlarini yanada davom ettirish mumkin.

Xorazm (qipchoq) shevalari leksik qatlamidagi fors-tojik tiliga oid soʻzlarning ayrimlari bir maʼnoli boʻlsa, baʼzilarida maʼno kengayishi hisobiga yangi maʼno ottenkalari (semalar) paydo boʻlganligini koʻrish mumkin. Masalan, fors-tojik tilidagi *balar*- 1) toʻsin; 2) uyning tepasiga qoʻyiladigan toʻgʻri yogʻoch; *varsaqi* – 1) bekorchi gap; 2) koʻp gapiradigan odam; *dasmol* – 1) dastroʻmol; 2) shevadagi maʼnosi: 1) qozon yuvgʻich; 2) pol yuvishda ishlatiladigan latta; 3) laganbardor; *dāliz* – 1) dahliz; 2) tashqari eshikdan hovlining ichkarisiga qadar boʻlgan yoʻlak; *kā:t*- 1) soʻri; 2) karavot va hakazo.

Shevada leksikasida bunday soʻzlar shakl jihatdan oʻzbek adabiy tilidagi fors-tojik tildagi soʻzlarga mos kelsa-da, maʼnosi boshqa boʻlib, omonimlarni yuzaga keltiradi. Masalan:

Shevada	Adabiy tilda
<i>Bälli</i> - belgi, aniq	qoyil
<i>Dars</i> - o‘g‘it	saboq
<i>Satil</i> - go‘shtchopar	sotilmoq
<i>Chat</i> - 1)o‘tin; 2) supurgi; 3) chatmoq, Aldamoq buyruq fe’li tushuniladi.	ikki son orasi.
<i>Körik</i> - 1)tandir morisi; 2)pichoq	tanlov
<i>Älpaz</i> - aqlli bola	alfoz, holat.
<i>Sandal</i> -kavush qoqiladigan asbob	tancha, pechka.
<i>Ziq</i> - uzatmoq	band.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkin:

1. Xorazm qipchoq shevalari leksikasida forscha-tojikcha so‘zlar turkiy qatlamdan keyin ikkinchi o‘rinni egallaydi.
2. Shevalar leksikasidagi forscha-tojikcha so‘zlarning ko‘pchiligi o‘zbek adabiy tilida qanday bo‘lsa, shunday talaffuz qilinadi va shunday ma‘noni anglatadi.
3. Ayrim so‘zlar genetik jihatdan biroz o‘zgarishga uchragan holda ishlatiladi.
4. Ba’zi so‘zlar esa shakl va talaffuz jihatdan mos kelib, omonimlarni yuzaga keltiradi.

Arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar. Qardosh bo‘lmagan tillardan olingan so‘zlar haqida gap borar ekan, bunda, asosan, arab, fors-tojik va rus tili va u orqali Yevropa tillaridan o‘zlashgan leksik elementlar nazarda tutiladi.

Xorazm arablar tomonidan istilo qilingandan keyin, barcha bosib olingan hududlarda bo‘lgani kabi, bu yerda ham arablarning urf-odatlarini, dini bilan birgalikda, arabcha so‘zlar ham kirib kela boshladi. Sababi islom dini qabul qilingach, arab tili din tili, ilm-fan tili sifatida faoliyat ko‘rsata boshlagan. Arablar istilosidan avval ham fors-tojik tili orqali arabcha so‘zlar Xorazm shevalariga kirib kela boshlaganligini ta’kidlash kerak. Dalillar arab leksik elementlarining

ko'pchiligi bilvosita, ya'ni eron tillari orqali, birmuncha navbatda tojik tili orqali o'tganligiga guvohlik beradi.

Xorazmni arablar 715-yilda istilo qilganligi ma'lum. Ammo hozirda Xorazmda o'zbeklar yashab turgan joylarda o'sha zamonlarda qadimgi xorazmliklar bilan birgalikda bu hududda turkiylar ham yashaganliklarini ham unutmaslik kerak.

O'rta Osiyo, shu jumladan, Xorazm ham arablar tomonidan istilo qilingach, arablar hukmronlik siyosatini olib bordilar. Mahalliy xalqlarning o'ziga xos urf-odatlarini yakson qilinadi.

Shimoliy Xorazm shevalarida qo'llaniladigan arabcha so'zlarning aksariyati diniy tushunchalarni anglatadigan leksemalardan iborat. Shevalarda qadimgi davrlardan boshlab, to hozirgi davrlargacha ishlatiladigan bunday so'zlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: *savap* (savob), *iyman* (imon), *mayit* (tobut), *ärvah* (arvoh), *avmin* (omin), *ayat* (oyat), *dozah* (do'zah), *duva* (duo), *qiyamat* (qiyomat), *mächit* (masjid), *zakat* (zakot), *usher* (ushuruning qisqargani), *däfin* (dafn), *kalima* (kalima), *niyät* (niyat), *bismilla* (bismilloh) va hakazo.

Bundan tashqari, Xorazmda XII asrda yashab ijod etgan Zamahshariyning "Muqaddimatul-adab" nomli mashhur lug'atidagi eski o'zbek tili jumalari tarkibida umumiy leksikaning bir necha foizini arab leksik elementlari tashkil etishi ham bunga yorqin misol bo'la oladi. Masalan, ka'ba, haj, hujjat, holva, masjid, miynat (mehnat), shuhrat, janoza, ishqiboz, dunyo, davlat, ziyorat, hoji, hadis, kitob, ixtilof, janub, taom, qasd, jahl, rohat, safar, meros, zakot, lahad, qiyomad, shavkat, ne'mat va boshqalar.

Tabiiyki, o'sha davr adabiy tili jonli so'zlashuv tilidagi barcha leksik qatlamlarni aks ettirib berishga ojizlik qilgan. Davrlar o'tishi bilan arab leksik qatlamining hajmi esa borgan sari, ayniqsa bu diniy va falsafiy, ilmiy va she'riy asarlarda o'z aksini topgan edi.

Adabiy til va shevalarda mavjud bo'lgan arab so'zlarining semantikasidagi farq uncha katta emas, o'zlashtirilgan arab so'zlarining ko'pchiligi shevalarning fonetik qonuniyatlariga moslashgan, semantikasi adabiy tilda qanday

bo'lsa, shevalarda ham shunday. Bunga tadqiq qilinayotgan obyektдан olingan quyidagi so'zlar misol bo'la oladi:

Shevada	Adabiy tilda
<i>Käsäl vomaq ädätidir</i>	Kasal bo'lmoq odatdir.
<i>Xal soramaq mädätidir</i>	Hol so'ramoq madatdir.
<i>Kälväatining kami yoq</i>	Kelbatining kami yo'q.
<i>Michäsining mini yoq</i>	Muchasining aybi yo'q.
<i>Däryä tiyinda bosa jayim</i>	Daryo tagida bo'lsa joyim.
<i>Bayis-bahana yetirgäy xudayim</i>	Bahona bois yetirgay xudoyim.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, madat, mucha, min (kamchilik), bahona, azroil, jon, mulla so'zlari Shimoliy Xorazm qipchoq shevalarida boshqa tillardan so'zlar bilan bir qatorda talaffuz me'yorlariga muvofiqlashtirilgan holda keng qo'llanaveradi.

Arab tilidan o'zlashgan turli sohalarga oid bo'lib, shevalarda xuddi o'z so'zlaridek ishlatiladi. Ularning ba'zilar adabiy tilda faol bo'lmasa ham, shevalarga oid so'zlarga aylanib qolgandek tuyuladi. Ana shunday so'zlardan biri alam so'zi hisoblanadi. Bu so'z hozirgi lug'atlarda eskirgan so'z deb berilgan¹.

Ushbu so'z Shimoliy Xorazm qipchoq, shuningdek, o'g'uz shevalarida ham uning bayroq "tug'" ma'nosida ishlatiladi. Endilikda bu so'zning avvalgi ma'nolariga qo'shimcha ma'no ottenkalari qo'shilib, xotin-qizlar muqaddas ziyoratgohlarga, qabristonga borganda tilak tilab, umid bilan bog'lagan ro'mol, chit dastro'mol, ip kabilar ham äläm deb ataladigan bo'lgan: *Bi qubrding hamma yerina äläm asilg'an*. (Bu qabrning hamma joyiga alam ilingan).

Shevalarda arabcha alam so'ziga hozirgi kunda -chi qo'shimchasini qo'shish bilan alamchi "daryo qorovuli" ma'nosidagi yangi so'z hosil qilingan. Alamchi qayiqda yurib, daryoning qayeri soy, qayeri chuqurligini bilish uchun kemalarga yo'nalish belgilab, bayroqlar qo'yib yuradi. Xorazmda, jumladan, Shimoliy Xorazmda ham äläm bayroqchi ma'nosida ishlatiladi, bu jihatdan olganda uning arab tilidagi ma'nosidan uncha farq yo'q.

¹ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари. Фан, Тошкент, 1962.

Vaj soʻzi arabcha vaj-xea soʻziga aloqador boʻlib, arab tilida yuz, bet, bashara, tomon, yoʻnalish degan maʼnolarni anglatadi. Shimoliy Xorazm shevasida bu soʻzning har qanday predmet, narsa, bahona, sabab kabi maʼnolari keyinchalik paydo boʻlgan, rivojlangan boʻlishi kerak. Tadqiqot oyektida vāj—narsa predmet, kiyim-kechak, hech narsa va asbob, bahona kabi maʼnolarni ifodalaydi. Masalan: Meni vājlarim nerda? (Mening narsalarim qayerda?) Kechigib kelishga vāj tovib qoʻyadi. (Kechikib kelishga bahona topib qoʻyadi).

Arab tilidan kirgan barcha, hamma, bir yoʻla kabi maʼnolarni bildiradigan *kulli* soʻzi ham shevalarda faol ishlatiladi. Bundan tashqari, uning shevalarda biratoʻla, butunlay, batamom, birvarakayiga, umuman degan maʼnolari keyinchalik taraqqiy qilgan: *bālli-kūlli āpki bārini, bālli-kūlli kesib ke*. (batamom olib kel hammasini, batamom masalani hal qil).

Xalpa soʻzi Xorazmda eng faol ishlatiladigan arabcha soʻzlardan biri hisoblanadi. Aslida bu soʻz arabcha halifa soʻzi bilan aloqador boʻlib, birinchidan shevada eski maktabda qoloq oʻquvchilarni otaliqqa olgan, unga oʻrgatuvchi oʻquvchiga nisbatan ham xalpa soʻzi ishlatiladi. Bu jihatdan bu soʻz S. Ayniyning “Eski maktab”idagi xalifani eslatadi.

Ikkinchidan, Xorazmda hozir bu soʻzning maʼnosi sal boshqacharoq maʼno kasb etgan, aniqrogʻi, xalpa soʻzi lapar, hazil-mutoyiba ohangida, shuningdek, turli termalar hamda dostonlardan parchalarni garmon yordamida ijro qiladigan xotin-qiz ashulachilarga nisbatan ishlatiladigan boʻlib qolgan. Ana shunday ashulachilar ijodini tadqiq qilish Xorazmda yaxshi yoʻlga qoʻyilgan. UrDU boshlangʻich taʼlim nazariyasi va metodikasi kafedrasini mudiri S. Ollaberganova xorazmlik ana shunday xalpalar ijodi boʻyicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Uchinchidan, ushbu soʻz arab tilidagi “oʻrinbosar” maʼnosiga yaqin holda janoza va maʼrakalarda diniy va pand-nasihati, tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlgan har xil asarlarni musiqasiz, oʻz ohangi bilan ijro etadigan, shu yoʻl bilan davradagilarga tasalli beruvchi ayollarga nisbatan ham ishlatiladi. Masalan:

Rayimbay äkä öldi, märäkäsini xalpa tavip kelish kārāk (Rahimboy aka vafot etdi, marakasiga xalifa topib kelish kerak).

Gʻayir soʻzi ham arab tilidan kirib kelgan boʻlib, tadqiqot obyektimizda oʻzga, begona, egri, yomon maʼnolarida qoʻllaniladi. “Oʻzbekch-ruscha lugʻat” da uning qizgʻanch, baxil maʼnolariga ega ekanligi qayd etilgan. Gurlan va Yangibozor shevalarida ushbu soʻzning, bulardan tashqari, egri (gʻayir adam –egri odam), gʻayirlik qilma-yomonlik qilma maʼnolari keng qoʻllanadi.

Haz soʻzi ham arabcha boʻlib, halovat, lazzat maʼnosiga ega. Taʼkidlash kerakki, bu soʻz hozirgi lugʻatlarda uchramaydi. Shevada haz soʻzi asosiy maʼnosini saqlagan holda Xorazm shevalarida, jumladan, Shimoliy Xorazmda ham kayf-safo, mazza, rohatlanish, yaxshi kayfiyat kabi maʼno ottenkalarini ifodalaydi. Masalan: *Bir haz ettigav* (Rosa mazza qildik-a).

Maʼnolarida biroz oʻzgarish sodir boʻlgan ana shunday arabcha soʻzlardan biri *magʻzava* soʻzidir. Ushbu soʻz, aslida, kir suvi maʼnosini anglatadi. Shevalarda bu soʻz gapga, soʻzga tushnmaydigan, bemaza, ezma, lanj maʼno qirralari bilan ishtirok etadi: *Ras, bir magʻzava äkänsän-da*. (Rosa, bemaza ekansan-da).

Ana shunday soʻzlardan yana biri *gʻassal* soʻzidir. Arab tilida bu soʻzning vafot etgan odamni, yana oʻlikni yuvuvchi (murda shuy) maʼnosi bor. Shimoliy Xorazm (qipchoq) shevalarida ana shu maʼnosi taraqqiyotidan kelib chiqqan ishyoqmas, landavur, dangasa maʼnolariga duch kelinadi: *dim gʻassal bolipsan, balam* (Juda ishyoqmas boʻlibsan, bolam).

Bulardan tashqari, shevalarda ishlatiladigan, boshqa mintaqalarda kam qoʻllaniladigan arabcha oʻzlashmalar qatoriga talxin (ashula, qoʻshiq), baqqal (baqqol), qullab (oshiq-moshiq), battal (oʻtmaslashgan maʼnosida), raja (reja) kabi koʻplab soʻzlar ishlatiladi.

Umuman olganda, arab tilidan oʻzbek tili va uning shevalariga oʻtgan soʻzlarning umumiy salmogʻi, oʻzbek tilining lugʻat tarkibida tutgan mavqei oʻzbek tilshunoslari tomonidan oʻrganilgan va ularning miqdoriy nisbatlari

to'g'risida hisob-kitoblar qilingan, unga ko'ra, lug'at tarkibida 13% dan 20 % gacha arab so'zlari ishlatilar ekan¹.

Barcha joyda bo'lgani kabi, Xorazmda ham arab tilidan kirib kelgan so'zlar keyinchalik o'z so'zlaridek qo'llaniladigan bo'lib qolgan. Hatto bu so'zlarning arabcha ekanligini sheva vakillari sezmaydilar ham. Chunki bunday so'zlar juda qadim zamonlardan istemolda bo'lib kelganligi sababli, xuddi o'z so'zlaridek bo'lib qolgan. Bu jihatdan akademik Sh. Shoabdurahmonovning arabcha so'zlar shevalarning lug'at fondiga kirib, juda mustahkam o'rganishib qolgan va tamoman o'zbek so'zlari kabi o'qiladi², degan fikri juda o'rinlidir.

Demak, barcha shevalarda bo'lgani kabi, Xorazm (qipchoq) shevalarida ham o'zlashma qatlam haqida gap ketganda, birinchi navbatda, arab tilidan kirib kelgan so'zlar haqida fikr yuritiladi. Arabcha so'zlarning shevalarga kirib kelishi arablarning Xorazmni bosib olishi natijasida islom dinining qabul qilinishi barobarida, machit, madrasalarda arab tilida dars berilishi, arab tilining din tilidan tashqari ilm-fan tiliga aylanishi kabi omillar natijasida Shimoliy Xorazm shevalarida ham arabcha leksik qatlamning tashkil topishiga sababkor bo'ldi.

Bunda Xorazm aholisining bir paytlar xorazmiy tilida so'zlashganligi, bu tilning eroniy tillar oilasining sharqiy guruhiga mansubligi, qolaversa, fors-tojik tiliga bu tilning yaqinligi, davlat ishlar, rasmiy xujjatlarning forsiyda yuritilishi, ayniqsa, forsiy tilda badiiy ijod namunalarining yaratilishi natijasida ana shu asarlar orqali turli sohaga oid, turli ma'nodagi arabcha so'zlarning kirib kelishi sodir bo'lganligini, o'z navbatida bu so'zlar negizida so'zlar yasalganligi, so'zlar ma'nolarida o'zgarishlar yuzaga kelganligini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi.

□ **Yevropa va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar.** Xorazmning Rossiya bilan munosabatlari, o'zaro aloqasi uzoq davrlarga borib taqaladi. Ayniqsa, XIX asrning yarmida O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan istilo qilinishi natijasida bu munosabatlar yanada avj oldi. Ana shu munosabatlar tufayli o'zbek tili, jumladan,

¹ Мадрохимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Фан, Тошкент, 1973.

² Ўзбек тили лексикологияси. Фан, Тошкент, 1981, - В 94.

uning shevalariga ham rus tili va orqali Yevropa tillaridan ko'plab so'zlar kirib kela boshladi.

Shevalardagi ruscha baynalminal so'zlar, ko'pincha, ommaviy axborot vositalari, maktab, maorif orqali o'zlashgan. Rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar o'zbek tili va uning shevalari lug'at tarkibiga tobora singib, xalqning kundalik turmushida faol ishlatiladigan eng muhim tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladigan bo'lib qolgan.

Barcha tillardan o'zlashgan so'zlarda bolgani kabi rus tili va u orqali kirib kelgan so'zlarda ham o'zbek tili va uning shevalariga oid qonuniyatlarga bo'ysungan, ya'ni fonetik o'zgarishga uchragan holda talaffuz qilinishi kabi xususiyatlarni saqlagan. Bunday so'zlarga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin. Ular barcha sohalarga tegishlidir.

1. *Qishloq xo'jaligiga oid so'z va atamalar*: traqtir (traktor), mashin (mashina), selkă (syelka), piliq (plug), kultivatr (cultivator), torva (truba), suvarka (payvandlash), kolxoz (kolxoz), sapxoz (sapxoz), pamadir (pomidor) kabi.

2. *Transport, qurilish, sanoatga doir so'zlar*: diyzil (avtobus), dilgram (stolba), mantyor (mantlyor), uhotchik (schotchik), ekskavatir (ekskavator), biton (beton), ismin (smena), istalba (stolba), lom (misrang), veranda (teraska), asvalt (asphalt), valasapit (velosiped), istakan (stakan) va hakazo.

3. *Madaniyat-maorifga tegishli so'zlar*: biblioteka (kutubxona), tiyatr (teatr), konsert (konsert), artis (artist), zvanik (zvanok), qilas (sinf) kabi.

4. *Uy-ro'zgor buyumlari, kiyim-kechak va oziq-ovqat nomlari*: bolka (buxanka), ishkalad (shokolad), shipaner (shifoner), ishkop (shkaf), svit (svet), pachina (pechene), tomichka (tumbochka), lampichka (lampochka), kastrol (kistryulka), kampit (konfet), platisa (plantensa), jemper (jemfer), vilka (sanchqi), garelka (grelka), misrobka (miyasorubka), tarilka (tarelka), ustar (stol) kabi.

Shevalar lugat tarkibiga kirib kelgan rus tili orqali o'zlashgan Yevropa tillariga mansub so'zlar, ko'pincha grek, latin, nemis, fransuz, ingliz va boshqa tillarga xosdir:

1. Fransuzcha soʻzlar: *kaston* (kostyum), *palton* (palto), *kabinet* (cabinet), *triko* (triko) kabi.

2. Nemischa soʻzlar: *lager*, *ishtamp*, *shiypir*, *kran*, *partuk* kabi.

3. Italyancha soʻzlar: *banka*, *biyzin* kabi

4. Inglizcha soʻzlar: *vokzal*, *byudjet*, *rels* kabi

Demak, Oʻrta Osiyo ruslar tomonidan istilo qilingandan keyin, rus tili va u orqali kirib kelgan yevropacha soʻzlar Shimoliy Xorazm qipchoq shevalariga ham oʻzlashgan, bunda maktab va maorif, ommaviy axborot vositalarining roli katta bolgan.

Bunday soʻzlar shevada fonetik jihatdan oʻzgarishga uchragan holda talaffuz qilinib, koʻpchilik sohalarni qamrab oladi.

II.BOB. XORAZM QIPCHOQ SHEVASI LEKSIKASINING SEMASIOLOGIK TAVSIFI

§ 1. Nofaol soʻzlar. Adabiy tilga oʻxshab shevalar ham rivojlanib, yangi soʻzlar hisobiga boyib, oʻzgarib boradi. Bunday oʻzgarish, koʻpincha, shevalar lugʻat tarkibida roʻy beradi. Bu ijtimoiy hayotda sodir boʻlgan oʻzgarishlar bilan bogʻliqdir. Ayniqsa, jamiyatda roʻy beradigan har xil oʻzgarish sababli zamon talablariga javob bermagan soʻzlar isteʼmoldan chiqadi, ularning oʻrniga boshqalari kirib keladi.

Demak, til, jumladan, uning shevalarida ham yangilanishlar, eskirishlar sodir boʻlib turadi. Bular davr talabi bilan bogʻliqdir. Baʼzi soʻzlar qoʻllanish doirasining kengayish va aksincha, ayrimlarining passiv qatlamga oʻtishi bu jarayonni yanada tezlashtirishi mumkin.

Taʼkidlash kerakki, bular hammasi nisbiy hodisadir. Sababi zamonaviylik va eskirganlikning oʻzi ham davrga koʻra nisbiy hisoblanadi. Eskirgan soʻzlar vaqti kelib, yana faollashishi va aksincha yangi soʻzlar tezda muomaladan chiqib ketishi mumkin. Buni faqat adabiy tildagina emas, shevalarda ham kuzatilayotganligini taʼkidlash kerak.

a) **arxaizmlar.** Arxaizmlar eskirgan soʻz tiplaridan biri boʻlib, zamonaviy narsa va hodisalarning eskirib qolgan nomlaridir.

Agar istorizm hodisasida predmet yoki hodisaning oʻzi ham, nomi ham eskiradigan boʻlsa, arxaizm hodisasida esa predmet va hodisa zamonaviy boʻladi, ularning nomi yoki nomlaridan biri eskiradi, isteʼmoldan chiqadi, natijada narsa yoki predmetlar, hodisalar nomlari yangisi bilan atala boshlaydi.

Xullas, bunda, asosan, hozirda hayotda mavjud boʻlgan narsalarni ifodalashda kamida ikkita soʻz ishtirok etadi, ulardan biri faol ishlatilsa, ikkinchisi, passiv leksik qatlamga oʻtadi va asta-sekin eskiradi, faqat tarixiy davr kaloritini berish maqsadidagina qoʻllanishi mumkin.

Shevalarda bir paytlar faol ishlatiladigan soqta soʻzi oʻynaladigan kartani anglatgan. Keyingi davrda karta soʻzining aktiv qoʻllanishi natijasida soqta soʻzi passiv leksik qatlamga oʻtib, isteʼmoldan chiqib boshlagan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, arxaik soʻzlar shevalarda tarixiy soʻzlarga nisbatan koʻpchilikni tashkil qilmaydi. Sababi shevalarda eski soʻzlar oʻrnini yangisi egallanishi jarayoni juda sekinlik bilan oʻtadi.

Adabiy tilda boʻlganidek, shevalarda ham soʻzlarning isteʼmoldan chiqishi, ularning oʻrnini boshqasi egallashi jamiyatda sodir boʻlayotgan oʻzgarishlar bilan chambarchas bogʻliqdir. Soʻzlarning arxaizmga aylanishida ikki xil holatni kuzatish mumkin.

Birinchisida, soʻz oʻzi eskirib, uning oʻrniga zamon talablariga mos keladigan boshqa soʻz ishlatilsa, ikkinchisida soʻzlar maʼnolaridan biri eskiradi, boshqa maʼnolari esa saqlanadi.

Shevalarda har ikkalasiga ham duch kelinadi. Narsa, hodisa nomidan biri eskirgan soʻzlar-leksik arxaizmlar shevalarda koʻpchilikni tashkil qiladi. Qadimgi davrdan to hozirgacha shevalarda arxaizmga aylangan leksemalarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Sätil (chelak), täläk (omborxona), mädräpxana (xojatxona), tuzuv (taqinchoq), kăpărät (magazin), lazim (ishton), dukart (qaychi), tirnaq (fundament), savax (ip), shangil//sarxum (kurshka), äläm (bayroq), bändirgä (chorraxa), kärmän (shlyapa), diyzil (avtobus), däbil// toʻngʻir (yogʻ solinadigan idish) va hakazo.

Ijtimoiy tarixiy sharoit jamiyatda sodir boʻlayotgan oʻzgarishlar tilda ham oʻz aksini topadi. Koʻp maʼnoli soʻzlardagi maʼnolaridan birining oʻzgarishi, eskirishi natijasida semantic arxaizmlar yuzaga keladi.

Shevalardagi gʻassal soʻzi arabcha boʻlib, uning oʻlik yuvuvchi maʼnosi hozirda eskirgan, uning oʻrniga ishyoqmas maʼnosi ishlatiladigan boʻlgan. Shuningdek, kir suvi maʼnosini anglatadigan magʻzava soʻzining taʼkidlangan maʼnolari isteʼmoldan chiqqan, kullap soʻzining qarmoq, oʻlik maʼnosidagi miyt soʻzining ushbu maʼnosi ham eskirib, tobut maʼnosida qoʻllaniladigan boʻlgan.

Bulardan tashqari xalpa soʻzining bilimi oz oʻquvchiga berkitilib qoʻyiladigan savodli oʻquvchi, battal soʻzining qaysar, tentak; oxur soʻzining otxona maʼnolari ham arxaiklashgan. Arxaizmlarning sinonimlari mavjud boʻlganligidan, ana shu

sinonimik qatorni tashkil etgan ma'nodosh so'zlardan bittasi eskirishi mumkin. Chunonchi, *äräväk* // *burunchop* (buloqi) qatoridagi *burunchop*, *särdoz* // *torqa* // *chizim*// *shnur* qatoridagi *särdoz* so'zi passiv leksik qatlamga o'tib, arxaiklashgan so'zlardir.

Demak arxaizmlar zamonaviy narsa, hodisalarning eskirib qolgan nomlaridir. Arxaizmlardan *predmet*, *narsa*, *hodisalar* nomlaridan biri iste'moldan chiqadi, ya'ni eskiradi. Ular endilikda boshqa nom bilan ataladigan bo'ladi.

Bu jarayon jamiyatda, hayotdagi sodir bo'ladigan har xil o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Shevalarda *narsa*, *hodisalar* nomlaridan birining eskirishi, ko'p ma'noli so'zlar ma'nolaridan birining eskirishi hodisalari uchraydi.

b) tarixiy so'zlar. O'tmishda bor bo'lgan narsa va tushunchalarning nomini bildirgan, ammo hozirda eskirib qolgan so'zlardir. Jamiyatda sodir bo'lgan o'zgarishlarni o'zida aks ettira olmagan so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Bu jarayon adabiy tilga nisbatan shevalarda sekinlik bilan o'tadi. Chunki shevalarda so'zlarning eskirishi, yangi so'zlarning kirib kelishi tez sodir bo'lmaydi. Tarixiy so'zlar ko'pincha moddiy va ma'naviy hayot, turmush, davlat tuzilishi, din, urf-odatlar, turli lavozimlar, unvonlar, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari, qurol-asboblardan aloqador bo'lib, jamiyatdagi ro'y bergan o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda ularning nomlari ham davr o'tishi bilan eskiradi, ular o'rnini boshqa so'zlar egallaydi. Xorazm qipchoq shevalaridagi istorizmlarni turli sohalarga oid so'zlar doirasida uchratish mumkin:

1. *Qishloq xo'jaligi va dehqonchilikga oid so'zlar:* *kündä* (omoch), *zämbärchi* (zambil bilan mahalliy o'g'it tashiydiganlarga nisbatan ishlatiladi), *digir* (charxpalakning suv chiqaradigan ko'zasi), *vahim* (vaqf qilingan yer yoki narsa) va *hakazo*.

2. *Suv chiqarish bilan bog'liq bo'lgan so'zlar:* *kündä* (juvoznining yerga ko'milib turgan qismi), *arish* (kundaga bog'lanadigan uzun yog'och); *darvaz yip* (ikkita katta o'qni bog'laydigan ip); *ayri ag'ach* (o'qni tushirishga xizmat qiladigan yog'och); *ayri baqan* (katta o'qni ko'tarib turishga xizmat qiladigan narsa); *kämal* (tushirishga xizmat qiladigan narsa); *kämälcha* (o'qqa kiydiriladigan narsa);

körpächä (ot yoki tuya bo‘yniga qo‘yiladigan narsa); qulaqchägä (yog‘och mix) kabi.

3. *Temirchilikka oid so‘zlar*: asma körik (osib qo‘yiladigan bosqon); basma körik (qo‘l bilan harakatga keltiriladigan bosqon), arvamix (arava g‘ildiragiga qoqiladigan mix), yekka tavan (katta bo‘lg‘a) va hakazo.

4. *Kulolchilik va tikuvchilikka oid so‘zlar*: yigirik (ip yigiradigan narsa), arish (ipni uzatib turadigan narsa), iyin (ip solinadigan yer), diravaza (moki inidan turadigan narsa), g‘ola (ip otadigan yer) kabi.

5. *Kiyim-kechakka oid so‘zlar*: xalaqa (kampirlar lachagidagi bog‘lab orqasiga tashlab qo‘yiladigan ro‘mol), morachi (choponga bezak beruvchi), miysäk (xotinlar kiyimi), tuzuv (peshonaga taqaladigan narsa), iyakcha (kampirlar iyagi ostidan bog‘lab qo‘yiladigan narsa) kabi.

Xorazm o‘zbek shevalaridagi istorizmlarga, bulardan tashqari, chilim (chilim chekadigan narsa va chilim shunday ataladi), chilimkadi (chilim chekadigan qovoq), chirapaya (tunuka chiroq tagiga qoyiladigan narsa), kirkira (qol tegirmoni), tashchira (toshdan yasalgan chiroq), dudkash (shishasiz chiroq), qandil (chiroqning bir turi kabilar kiradi).

Demak tarixiy so‘zlar faqat adabiy tildagina emas balki uning shevalarida ham uchraydi. Ammo so‘zlarning eskirish, iste‘moldan chiqishi adabiy tildagidek bo‘lmaydi. Chunki shevalarda so‘zlar adabiy tilga qaraganda sekin iste‘moldan chiqadi.

Shevalardagi tarixiy so‘zlar, ko‘pincha, qishloq xo‘jaligi, juvozchilik, temirchilik, tikuvchilik, kiyim-kechak kabi sohalarga oid bo‘lib, bularga doir so‘zlar ushbu sohada sodir bo‘lgan o‘zgarishlar bilan bog‘liq ravishda o‘zgaradi, passiv leksik qatlamga o‘tib ketadi.

d) yangi so‘zlar. Adabiy tildagidek, shevalarda ham so‘zlarning yangilanish hodisasiga duch kelinadi. Ijtimoiy hayot, turli sohalarda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar natijasida shevalarda ham so‘zlar eskiradi, ular o‘rniga yangilari kirib keladi. Bu jarayon ham shevalarda juda sekinlik bilan o‘tadi.

Yangi soʻzlarning yangilik boʻyogʻini saqlashi yoki saqlamasligi nisbiydir. Baʼzi yangi soʻzlar vaqt oʻtishi bilan yangilik boʻyogʻini tezlik bilan yoʻqotishi mumkin. Ayrimlari esa bu xususiyatini ancha vaqtgacha saqlab turadi. Bu shevalarga ham taaluqlidir.

Chunonchi shevalarda 30-40- yillarda paydo boʻlgan mingchi soʻzi bir mavsumda arava bilan dala boshiga mingta arava mahalliy oʻgʻitni tashib chiqargan kishiga nisbatan ishlatilgan.

Keyinchalik, arava oʻrnini mashinalar egallab, bu ish texnika yordamida bajarila boshlangach, mazkur soʻz asta-sekin muomaladan chiqa boshlagan va shevalar leksikasidagi passiv qatlarga oʻtib ketgan.

Shu yillarda paydo boʻlgan yangi soʻzlardan paxtasupa // paxtaxana (paxta hosilini qabul qiladigan va uni quritib, qabul punktiga joʻnatadigan punkt) soʻzi ham viloyatda paxta ekila boshlashi bilan bogʻliq ravishda paydo boʻlgan.

Bu soʻz oʻsha davr uchun neologizm hisoblanadi. Hozirgi paytda bu soʻz shevalar leksikasining faol qatlamiga oʻtib ketgan.

Maʼlumki, avvallari yerlar ot, hoʻkizlar yordamida haydalgan. Keyinchalik bu ish texnika bilan bajariladigan boʻldi. Shevalar vakillari nutqida traktorni temir ogʻiz deb nomlaganlar. Dastlab bugʻdoyni unga aylantirishda noniosiyoy, yaʼni eshak tegirmondan foydalanilgan. Soʻngra texnika yordamida harakatga keltiriladigan tegirmonlar paydo boʻla boshlagan. Bunday tegirmon shevalarda otxaraz atamasi bilan yuritilgan. Hozir ular oʻrnini xaraz atamasi egalladi. Bunda yangi soʻz oʻrnini eng yangi leksema egallaganligini koʻrish mumkin.

Boshqa tildan oʻzalshgan soʻz bilan shevadagi soʻzni qoʻshish orqali hosil qilingan yangi soʻzlar ham tadqiqot obyektidagi oʻzbek shevalarida uchraydi. Bularga misol tariqasida oristaviq va orisagʻich soʻzlarini keltirish mumkin. Birinchi soʻz kurka, induk; ikkinchi soʻz esa Rossiyadan keltirilgan yogʻoch maʼnosini anglatadi.

Shuningdek, nisbatan keyinroq paydo boʻlgan va xuddi yuqoridagi usul bilan yasalgan neologizmlarga nasos salma (nasoz yordamida suv chiqariladigan ariq), gaz chaynik (gaz bilan choy qaynatiladigan choynak), tok chaynik (tok bilan choy

qaynatiladigan choynak), gazxana (oshxona) kabilar misol bo'la oladi. Bular shevalarning o'z ichki imkoniyatlari doirasida yasalgan yangi so'zlardir. Shevalardagi yangi so'zlarning yangiligi nisbiydir. Ular davr o'tishi bilan yangilik bo'yog'ini yo'qotishi mumkin.

§ 2. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.

a) ma'nodosh so'zlar. Talaffuzi, fonetik tuzilishi (shakli) har xil, birlashtiruvchi ma'nosi bir xil, ma'no qirralari, emotsional bo'yog'i, qo'llanishi kabi belgilari bilan o'zaro farqlanadigan so'zlardir.

Sinonimiya hodisasi o'zbek tilshunosligida ancha keng o'rganilgan va tadqiq qilinayotgan muammolardan biridir. Sinonimlar o'zbek adabiy tilida bo'lgani kabi, shevalarda ko'plab uchraydi. Lekin ular o'zbek tili va shevalarida sinonimik qator tashkil qilish jihatidan turlicha bo'ladi.

Shuningdek, o'zbek adabiy tilida bir nom bilan ataladigan ba'zi predmet va tushunchalar uchun shevalarda bir necha so'zlar qo'llanadi. Sinonimik qatorni tashkil qiluvchi so'zlar ma'no nozikligini, emotsional bo'yoqlikni ta'minlaydi.

O'zbek shevalari sinonimlarga juda boydir. Bu shevalarning so'z boyligini ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida adabiy tilga ulardan so'z tanlab olish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Natijada adabiy til ma'no nozikliklarini ifodalaydigan stilistik bo'yoqli so'zlar hisobiga boyib boradi.

Qipchoq shevalaridagi sinonimlarning ko'pchiligi boshqa shevalardagi shunday so'zlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadigan, shevalarning o'z imkoniyatlari doirasida ma'no jihatdan bir-biriga yaqinlikni ifodalaydigan so'zlardir.

Ma'lumki, birlashtiruvchi ma'nolari bilan o'zaro bog'lanuvchi so'zlar guruhi sinonimik qatorni tashkil qiladi. Sinonimik qatordagi so'zlar ikki yoki undan ortiq bo'lishi mumkin.

Shevalardagi sinonimik qatorni tashkil etgan so'zlar ikki yoki undan ortiq, teng qimmatli bir tushunchaning muhim belgilarini turli darajada aks ettiruvchi so'zlardir. Masalan: dayim, hāmishā, bir ömirgä, ölä-ölgünchä, ömir boyi, hāmmä vax ma'nodosh so'zlar qatorida adabiy tildagi doimo so'zi dominant vazifasini

bajaradi. Qolgan soʻzlar esa ularni turli tomondan har xil maʼno ottenkalari (semalar) bilan toʻldiradi.

Taʼkidlash kerakki, agar sinonimik qatorda adabiy tilga oid soʻz bilan birgalikda shevaga xos soʻzlar ham ishlatilsa, unda dominantalik vazifasini, albatta, adabiy tildagi soʻz bajaradi. Chunonchi, *ish*, *ämäl*, *piyshä*, *kar*, *vazipa* soʻzlaridan tashkil topgan qatordagi leksemalar mashgʻulot degan umumiy maʼno (sema) atrofida birlashadi. Shuningdek, chataq, patrat soʻzlarida *chatoq*; *chidamli*, *quruvli*, *tozimli* soʻzlarida *chidamli* soʻzi dominantalik vazifasini bajaradi.

Bunday sinonimik qatorga ega boʻlgan soʻzlar shevalarda koʻp uchraydi: *äyaqköpir* // *payapil* // *ötkal*; *yaltiramaq* // *dönmäk*; *bäslashmäk* // *ejäshmäk* // *mänjäshmäk*; *kämtik* // *kämis* // *min* // *yampiq*; *isvânt* // *ädrasman*; *säkrämäk* // *bökchish* // *lökkildäsh* // *zimpaq*; *äräväk* // *burunchöp*; *söylämsik* // *vajvariq* // *varqi*; *gönänmäk* // *öñmaq*; *dayav* // *däshli* // *däpäng*; *därs* // *tögin*; *löträ* // *uymiq* // *quyqim*; *magʻaldaq* // *ommalaqazan*; *mirgʻa* // *körpä*; *otirishma* // *ziyapat* // *guruñläshmä* // *täshkil* // *atamlashish* // *gäp*; *särdöz* // *törqa* // *chizim* // *shnur* va *hakazo*.

Shevalardagi sinonimik qatordagi soʻzlarning baʼzilari zamonaviyligi bilan ajralib turadi. Sinonimik qatorni tashkil etuvchi soʻzlar faqat bir predmetnigina emas, balki, belgi-xususiyat, harakat-holat yoki ishora kabi maʼnolarni ifoda etadi. Masalan: *urmäq* // *särmäk* // *aymäq* // *suvina tiymäk*; *chärchämäk* // *xorimäq* // *pirqina pishmäk*; *mudrämək* // *mulgimäk* // *ilgimäk* // *kozi ilinmäq*; *semiz* // *niq* // *nigʻiz* // *qaban* // *iri* // *dabbi* // *tolatoq* // *xomsemiz*; *uzun* // *chozay* // *chavzin* // *boydar* kabi.

Shevalardagi sinonimik qatorni tashkil etuvchi dialektal soʻzlar oʻzbek adabiy tiliga nisbatan torroq (oʻsha sheva vakillari uchungina xos) ekanligi bilan izohlanadi. Sinonim soʻzlarining koʻpligi tilning naqadar boy ekanligini koʻrsatadi.

Shevalardagi sinonimlarni maʼno bildirish va tuzilish jihatidan quyidagicha turlarga ajratish mumkin: 1. Affiksial sinonimlar. 2. Grammatik sinonimlar. 3. Leksik sinonimlar. 4. Frazologik sinonimlar.

Ma'lumki, biror bir til yoki shevada sinonimlar qancha ko'p bo'lsa, o'sha til yoki shevaning muhim lug'at boyligi hisoblanadi. Shevalarda sinonimlarning leksik-semantik va grammatik xususiyatlarini turlarga bo'lish ham muhim lingvistik omillardan biridir. Leksik sinonimlarni tuzilishi jihatidan ham, ma'nosi jihatidan ham bir qancha turlarga bo'lish mumkin, shuningdek, ular quyidagicha sinonimik qatorlarni tashkil qilishi mumkin:

1. Shevalardagi so'z bilan adabiy tildagi so'zlarning sinonimik qatorni tashkil qilishi. Bunda dominantlik vazifasini adabiy tildagi so'z bajaradi. Boshqalari esa uni turli tomondan ma'no qirralari bilan to'ldiradi: *otin-ömcha // düñki // chat; avvara—xirti -xiyan; ag'ir-zil // avir // zil-zambil; hayran-aña-tañ; tog'an-damba // bögät; atmaq-ziñmaq; köp-vapir // liplama // möl; daydi-säpki // diyvana* kabi.

2. Xorazm qipchoq shevalardagi so'zlar boshqa sheva so'zlari bilan sinonimik qatorni tashkil qiladi:

Ninachi-ozanak (Andijon), *inachi* (Toshkent), *inyächi* (Sh. Xorazm);

Otashkurak-alovkurak (Andijon), *otashkuray* (Toshkent), *atäshkir* (Sh. Xorazm);

Duradgor-yoniqchi (Buxoro), *duradgor* (Toshkent), *usta* (Xorazm);

Tomizg'i-uyitqi (Sayram, Sh. Xorazm), *tomizg'i* (Toshkent);

Achitqi-xamirturish (Sh. Xorazm), *poyir* (Janubiy Xorazm);

4. Shevalardagi so'zlar o'zlashma so'zlar bilan sinonimik qatorini tashkil qiladi: *sarxum // shängil // krushka; sanchqi // vilkä; payir // xamirturish // drojs; jorrap // naski // paypaq; yaramsaq // patxalim // lagan* kabi.

Xullas, sinonimlar o'zbek adabiy tilining boyishi va rivojlanishi, ma'no nozikliklarini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

b) zid ma'noli so'zlar. O'zbek tilshunosligida antonimlar yetarli darajada yoritilgan. Lingvistik adabiyotlarda antonimlar qarama-qarshi ma'noli so'zlar sifatida ta'riflangan va ular ma'no munosabatlariga ko'ra guruhlariga ajratilgan. Tadqiqot obyektimizdagi sinonimlar o'ziga xos xususiyatlari bilan adabiy tildagi shunday so'zlardan ajralib turadi.

Adabiy tildagi soʻzlar bilan shevadagi soʻzlar qarama-qarshi maʼno ifodalab, antonimlar hosil qiladilar. Bunda adabiy tildagi soʻzlar biroz fonetik oʻzgarishga uchrashi mumkin: *höl-quri* (hoʻl-quruq), bularga *izgʻar-nām* soʻzlar sinonim boʻlib keladi.

Shevalarda bunday antonimik juftlar juda koʻp: *zoñqaq-ösmäs* (daroz-pakana), *say-choñqir* (soy-chuqur), *tiri-öli* (tirik-oʻlik), *marqa-qara* (oq-qora), *batil-keskir* (oʻtkir-oʻtmas), *oydiq-dümpäk* (chuqur-baland), *xoran-chimxor* (ishtahali-ishtahasiz), *azan-kech* (erta-kech), *axsham-ertän* (kecha-ertaga), *mi:t-qimmat* (bepul-qimmat), *jilli-sav* (jinni-sogʻ), *avlaq-yaqin* (uzoq-yaqin), *qoqin* // *zähär* // *zaqqim-mazali* (mazali-mazasiz), *qoqir-payapi:l* (qoʻpol-kamtarin) kabi.

Maʼlumki antonimlar turli maʼnolarni ifodalashlari mumkin. Ifodilangan maʼno munosabatlariga koʻra, shevalardagi antonimlarni quyidagi muhim guruhlarga ajratish maqsadga muvofiqdir:

1. Predmetning shakli, hajmi, oʻlchovi va miqdorini bildiradigan antonimlar: *iri-ushaq* (katta-kichik), *qatti-yimshaq* (qattiq-yumshoq), *yuvan-näpis* (yoʻgʻon-ingichka), *nomay-az* (koʻp-oz), *taza-könä* (yangi-eski), *yoymaq-tapmaq* (yoʻqotmoq, topmoq), *chiqim-kirim*, *jiñka-uzun* (kalta-uzun), *toli-bosh* (toʻliq-boʻsh) va hakazo.

2. Kishi va predmetning xususiyatini bildiruvchi antonimlar: *dayav-pökki* (kuchli-kuchsiz), *xoʻshray-bädroy* (chiroyli-xunuk), *yuvash-charsi* (yuvosh-qoʻpol), *qatti-yumshaq* (qattiq-yumshoq) singari.

3. Rangni bildiruvchi antonimlar: *alap-zimistan* (yop-yorugʻ, qop-qorongʻu), *aq* // *marqa-doyin* (oppoq-qop-qora) kabi.

4. Vaqt, mavsumni bildiruvchi antonimlar: *axsham-ertän* (kecha-ertaga), *arqa-qibla* (shimol-janub), *ävvälbazar-axirbazar* (bozorning boshlanishi-bozorning tamom boʻlishi) kabi.

5. Miqdor, hajmni bildiradigan antonimlar: *nömay* // *köp-az* (koʻp-oz), bosh-toli (boʻsh-toʻliq), *iri-ushaq* (yirik-mayda), *azaymaq-köbäymäk* (ozaymoq-koʻpaymoq), *vapir-pitta* (koʻp-oz) singari.

Adabiy tilda bo'lgani kabi, shevalarda ham kontekstul antonimlarga duch kelinadi. Bunday antonimlar nutq jarayonida so'zning qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi natijasida paydo bo'ladi: *tombash-tömän* antonimlik juftida ham shunday holatni kuzatish mumkin.

Bu yerda *tombosh* so'zi yuqori ma'nosini anglatadi. *Tömän* so'zi esa past ma'nosini bildiradi. Shevalarda leksik-frazeologik va frazeologik antonimlar ham mavjuddir. Bularda quyidagilar misol bo'la oladi:

Xäsis –qoli achiq (xasis-sahiy), *iytmity-ot tüşkän* (arzon-qimmat), *chapqir-ayag'ina yem tüşkän* (chopag'on-chopa olmaydigan), *arqayin-jizirpät* (beg'am-shoshqaloq) va hakazo.

Antonimlar adabiy tilda yetarli darajada ishlangan bo'lsa-da, shevalardagi antonimlar borasida bunday fikr bildirish qiyin. Qarama-qarshi ma'nolarni ifodalashda antonimlar stilistik vosita sifatida xizmat qiladi.

Shevalarda adabiy tildagi so'zlar, shuningdek, shevalarning faqat o'zida ishlatiladigan so'zlarning o'zlari ham antonimlarni hosil qiladi. Shevalardagi antonimlar predmetning shakli, hajmi, o'lchovi, miqdori, xususiyati, rangi, shuningdek, vaqt, mavsumiy, maza, ta'm kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Shevalarda kontekstual, leksik-frazeologik, frazeologik antonimlarga ham duch kelinadi.

d) shakldosh so'zlar. Ma'lumki, omonimlar bir xil talaffuz qilinadigan, shakli bir xil, ammo ma'nosi turlicha bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'zlaridir.

Shimoliy Xorazm shevalaridagi qipchoq shevalari lug'at tarkibida omonimlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Ularning asosiy qismi leksik omonimlardan iboratdir. Shevalardagi omonimlarning ba'zilari adabiy tildagi so'zlar bilan bir xil talaffuz etilishi natijasida paydo bo'lsa, ayrimlari shevadagi so'zlar ma'nolarining bir-biridan uzoqlashganligi sababli hosil bo'ladi. Shevalarda ham ko'p ma'noli so'zlar ma'nolaridan birining boshqa ma'nolaridan ajralishi uzoqlashuvi tufayli ma'nolar orasida uzilish paydo bo'lishi mumkin.

Ana shunda ko‘p ma’noli so‘zlar ma’nolari tarkibida differinisatsiya boshlanishi natijasida so‘zlar ma’nolari taraqqiyoti tufayli ular ma’nolari orasida uzilishning kuchaygan paytida omonimlar yuzaga keladi.

Bunga misol tariqasida shevalarda fundament ma’nosida ishlatiladigan *tirnaq* so‘zini keltirish mumkin. Bu so‘z shuningdek, odamning tirnog‘i ma’nosini ham anglatadi. Tirnoq so‘zining fundament manosi odam organizmi a’zosiga mustahkam birikkanligi natijasida kelib chiqqan. Odamning tirnog‘i u yoki bu narsani tutishda rol o‘ynasa, joyning fundament ma’nosidagi tirnog‘i ham xuddi shunday vazifani bajaradi.

Shevalarda ishlatiladigan ***mittik***: 1. Daraxtning kurtagi. 2. Chuchvara uchun qilingan kichkina dumaloq xamircha ma’nolarida qo‘llaniladigan so‘z bo‘lib, keyingi mittik so‘zining ma’nosiga e’tibor beradigan bo‘lsak, haqiqatdan ham, uning avvalgi ma’nosidan o‘sib chiqqanligi ma’lum bo‘ladi. Chunki daraxt kurtagi ham dastlab, yumaloq va kichik shaklda bo‘lib, keyinchalik kattayadi. Chuchvaraga tayyorlangan mittik ham yumaloq tarzda bo‘ladi.

Fors-tojik tilidan o‘zlashgan ***samsam*** so‘zi bosh og‘riq, ko‘p gapiradigan odam ma’nosida keladi. Ushbu so‘z shevada ham bosh og‘riq ma’nosida, keyinchalik leksik taraqqiyot natijasida ko‘p gapiradigan kishiga nisbatan ham samsam so‘zi omonim tarzda qo‘llana boshlagan.

Bu yerda ham leksik ma’nolarning taraqqiyoti natijasida ko‘p ma’noli so‘z ma’nolari orasida uzilish ro‘y beradi va omonim paydo bo‘ladi.

Adabiy tilimizda bitta omonim hisoblanadigan *ör* so‘zi sharqiy guruh shevalarida ikkita mustaqil omonim sanaladi. Ularning har biri, o‘z navbatida ikki omonimik ma’noga egadir:

1. *ör*-chuqurlik;
2. *Ör*- fe’l, ya’ni o‘rmoq fe’lining buyruq shakli.

Shimoliy Xorazm qipchoq shevalarida ushbu so‘zdan quyidagi omonimlar paydo bo‘lganligini ko‘rish mumkin:

1. *ör*-o‘rmoq fe’li;
2. *Ör*-balandlik;
3. *Ör*-qaysar;
4. *Ör*-shamolning esayotgan tomoniga qarshi tomon;
5. *Ör*-g‘isht temoq;
6. *Ör*-kesmoq kabi.

Shevalarda ba'zi so'zlarning tarkibidagi unli va undosh tovushlarning tushib qolishi, qisqarishi natijasida omonimlar hosil qilinishi mumkin:

Nax/ naqd: 1. ip, g'altak. 2. Naqd pul;

Chachma: 1) sochma / miltiqning potroniga solinadigan narsa. 2) fe'ning buyruq shakli.

Chav: 1) yerni chopish. 2) yugurmoq.

Siy: 1) izzat-ikrom. 2) to'yda qudalar tomonidan keltirilgan sovg'alar;

Pana: 1) panoh. 2) bolta, bel, ketmon kabilarga qoqiladigan pona.

Na:l: 1) nihol. 2) nag'al.

Mässi: 1) maxsi. 2) kartoshkaning murshayib qolgani.

Qalin: 1) yupqaning aksi. 2) qiz uchun olinadigan qalin puli.

Shimoliy Xorazm qipchoq shevalarida faol ishlatiladigan omonimlar borki, ular o'zbek tilida va boshqa shevalarda qo'llanilmaydi yoki kam ishlatiladi. Bularning ko'pchiligi leksik omonimlardir:

Dim: 1) tutun. 2) juda: dim yaxshi: juda yaxshi;

Därs: 1) dars. 2) mahalliy og'it.

Qiy: 1) kiymoq, kesmoq. 2) qo'y go'ngi.

Eshik: 1) eshik. 2) tashqari.

Kindik: 1) odamning kindigi. 2) lishaynik.

Qayish: 1) belbog'. 2) ovqat turi. 3) yon bos ma'nosida.

Chay: 1) choy 2) kalxat. 3) kirini chayish.

Taxta: 1) doska. 2) yog'och. 3) dala.

Qaq: 1) qoqmoq. 2) joyga qo'yiladigan katta yog'och.

Chiya: 1) olcha. 2) ipning yechilmaydigan qilib boylanishi.

Qonaq: 1) sochdagi mayda kepak. 2) tovuq tunaydiga yog'och.

Shevalardagi omonimlarning ayrimlari so'zlar tarkibida tovush o'zgarishlari sodir bo'lishi natijasida ularning shaklan o'xshash bo'lib qolishi, ma'nolari boshqa-boshqa bo'lishi sababli hosil bo'ladi. Shevalardagi omonimlarning ko'pchiligini leksik omonimlar tashkil qiladi.

III BOB. XORAZM QIPCHOQ SHEVASIDA IJTIMOIIY LEKSIK BIRLIKLAR

3.1 Urf-odatlarni ifodalovchi leksik birliklar

Sheva leksikasining kuzatish shuni ko'rsatadiki, jamiyat taraqqiyoti aholining integratsiyasi va globalshuv an'analari rivojlanib bormoqda. Shuning natijasida ko'pgina tushuncha va predmetlarni ifodalovchi so'zlar iste'moldan chiqmoqda. Ayni paytda, inson jamiyatda mavjud urf-odat va ijtimoiy udumlar ancha. Shu sababli Xorazm (qipchoq) shevalari leksikasidagi ijtimoiy qatlam yoki etnografizmlar deb ataluvchi birliklarni muhim ahamiyat kasb etadi. Biz quyida ular haqida fikr yuritamiz.

Urf-odatlarining tarixi insoniyatning ibtidosiga borib taqaladi. Ibtidoiy jamiyatda dastlab diniy tasavvurlar bo'lmagan. Urf-odatlar kishilarning mehnati zaminida vujudga kelib, jamiyat rivojiga, odamlar ongining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Etnografiya asosan, maishiy hayot, oilaviy turmush jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Etnografik leksika inson hayotining barcha bosqichlarini, turmush tarzini, nima bilan shug'ullanishini, qanday hayot kechirishini, umuman insonga xos bo'lgan barcha odatlarni, ular bilan bog'liq bo'lgan va ularga ta'sir qiluvchi faktorlarni o'z ichiga oladi.

Etnografik atamalar leksik birlik sifatida nimanidir ataydi, ko'rsatadi. Etnografik atamalar—etnografizmlar xalq hayoti bilan chambarchas bog'liqligi uchun inson shug'ullanuvchi barcha sohalarda uchraydi. Shuning uchun tilshunoslik fanning deyarli barcha sohalarini bilan bog'liqdir.

a) inson tug'ilishi bilan bog'liq so'zlar.

Ma'lumki, insonni kamol toptirish, uning go'daklik chog'laridanoq boshlanadi, har bir xalq o'z odati bo'yicha bola tug'ilishi bilanoq turli-tuman rasm-rusumlarni o'tkazadi.

Folklorshunos O. Safarovning yozishicha "Doya, enagalar va kinnachilar ishtirokida chaqaloq suvga cho'miltirayotganda, birinchi marta beshikka solishda, ilk bor tishi chiqqanda, birinchi soch oldirishda, birinchi qadam tashlaganda, ilk

bor tirnog‘ini olganda o‘ziga xos marosimlar o‘tkaziladi’¹. Bu marosimlarning o‘tkazilishi turli xil nomlansa ham leksik-semantik jihatdan bitta umumiylikka ega. Misol uchun, kindik kesish, yeti chillä, yigirma chillä, tuzli suvga tushirish, qirq chillä, beshikka solish kabi etnografik atamalar hozirda ham aktiv qo‘llanadi.

Chaqaloqni beshikka solishda bu marosim keksa ayollar tomonidan bajariladi va ular enägä // enäkä deb nomlanadi. Bu marosimni o‘tkazish uchun quyidagi beshik anjomlari taxt qilinadi va qipchoq shevalarida turlicha ko‘rinishga ega: *yastiqcha*-chaqaloq oyog‘i ostiga qo‘yiladigan yostiqcha; *yorgäk*-chaqaloqni o‘rab, qundoqlab qo‘yiladigan mato; *täglich*—chaqaloq tagiga to‘shaladigan yumshoq mato; *qalbag‘ich*—chaqaloqning qo‘lini bog‘lash uchun yasalgan maxsus mato; *ayaqbag‘ich*—chaqaloqning oyog‘ini bog‘lash uchun ishlatiladigan mato. Bundan tashqari *sumak*, *tuväk* kabi anjomlar ham qoidaga muvofiq beshikka o‘rnatilib, yosh onaga chaqaloqni beshikka solish qoidalari o‘rgatiladi.

Bundan tashqari chaqaloqni beshikdan olishda o‘ng va chap tarafiga qaratib, bolaning orqasiga va beshikka uch marta sekin o‘ng qo‘l bilan urilib, so‘ngra yo‘rgaklash kabi irimlar bajariladi. M. Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘ati turk” asarida *sumäk*, *eshuk*-yopinchiq, *beshik*, *täshäk*-to‘shak, *qolan*-qo‘lbog‘ kabi terminlar uchraydi.

Yangi chaqaloq tug‘ilgan uyga nisbatan *chillaxona* etnografik atamasi qo‘llanadi. Bu termin Navoiy asarlari lug‘atida *forscha-chilla*, o‘tiriladigan uy; *chilla*-darveshlarning qirq kun davomida tashqariga chiqmay ibodat qiladigan davri deb izoh berilgan. Bu yerda *chillä* va *chillaxona* terminlari tor ma’noda ishlatilgan. Xorazm viloyati o‘zbek shevalarida bu terminlar yangi kelin tushgan uyga nisbatan ham ishlatiladi. Yangi kelin odat bo‘yicha uch kun qat’iy rejim bilan saqlanib, yangasi yoki biror shaxs bilan tashqariga chiqishi mumkin. Uning yakka holda chiqishi yoki uyda yakka holda qolishi mumkin emas deb hisoblanadi. Buni shevalar leksikasida *yash chilla* deb yuritiladi. Masalan: *chillaxonaga kelgännän kiyin tuvri so‘yla, bu tomda yash chillä* kabi.

¹ Safarov O. Bolalarni erkaloovchi xalq qo‘shiqlari. Toshkent. “Fan”, 1982, -B 31.

b) to'y va marosim bilan bog'liq so'zlar. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, Xorazm viloyati o'zbek shevalari, xususan qipchoq shevalarida uchraydigan ko'pgina etnografizmlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning ekvivalenti yoki boshqacha shaklda ko'rinishi boshqa sheva vakillari nutqida uchramaydi. Ijtimoiy hayotga kirib kelgan har bir yangi hodisa ma'lum bir so'z-atama va istiloh bilan ifodalanadi.

Xalq urf-odatları, jumladan, Xorazm xalqi urf-odatları juda qadimiy bo'lib, uzoq o'tmishdan darak beradi.

Rus tilshunosi I.V.Stebleva va S. E. Malovlarning e'tirof etishicha, O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklariga mansub bitiktoshlarning birida shunday yozuv bo'lgan: "*Boy erdim, oyonim, yilqim sonsiz edi. Inim yetti, o'g'lim-uch, qizim- uch erdi. O'g'limni uylatdim, qizlarimni qalinsiz bartim*". Bu manbadan ko'rinadiki, o'zbek xalqi urf-odatlarining shakllanishi uzoq tarixiy-tadrijiy jarayonni o'z ichiga oladi.

Xorazm sheva vakillari nutqida uchraydigan so'z-atamalar ham bundan mustasno emas. Misol uchun, *körpā imam*-- ko'rpa-to'shak qavish marosimi; *un elār*-to'y boshlanganidan darak beruvchi marosim; *qatlama pishar*—qozon boshida pul tashlab qatlama olish odati.

Shunga o'xshash etnografik dialektizmlar borki, ularning kelib chiqishi xalq tarixi bilan uzviy bog'liqdir.

O'zbek xalqi o'z hayotida bo'ladigan har bir quvonchli voqeani o'z nomi bilan atab, marosim sifatida nishonlagan. Jumladan, *sunnat to'yi, kelin to'yi, lachak to'yi, payg'ambar yoshi to'yi, beshik to'y, patxa to'yi* kabilardir.

To'y marosimlarini ifodalovchi etnografizmlar qipchoq shevalarida anchagina bo'lib, shevalar leksikasida alohida qatlamni tashkil etadi.

Umuman, Xorazm to'ylari boshqa hududlarda yashovchi o'zbeklarning to'ylaridan ko'pgina rasm-rusumlarni o'tkazish tartibi bilan farq qiladi. Hatto ayrim tuman va qishloqlar aholisining to'y marosimi leksikasida ko'zga ko'rinarli farqlar mavjud. Misol uchun *eshik achar, dāpālāshmā, ot aylantirish* kabi urf-odatlar o'g'uz shevalariga xos bo'lsa, *burundug ena, tuxumbash // tappay* kabi urf-

odat nomlari qipchoq shevalariga xosdir. Xorazm shevalarida shunday etnografik birliklar borki, ular shu yerda yashovchi o'g'uz-qipchoq sheva vakillari uchun mushtarakdir. Masalan: *qulliq aytirish*—yanga belbog'ni yecha olmasa qulliq aytish odati; *duvaq achish//tuvaq achish*—qozon qopqog'ini ochish uchun sovg'a berish odati.

Keltirilgan misollar asosan, Xorazmda qipchoq shevasida gapiruvchi aholi shevasiga xosdir.

Bundan tashqari urf-odatlarini ifodalovchi etnografizmlar o'g'uz sheva guruhidan farq qiladi yoki boshqacha ko'rinishga ega bo'ladi:

O'g'uz	Qipchoq	Adabiy orfografik
Jin qashti	<i>Chöpchima, shörtak</i>	To'y boshlanmasdan oldin qozon boshida oshpazlarning uyushtiradigan ziyofati.
Gi:t	<i>Juznä</i>	Quda tarafga bosh oyoq sarpo qilish
Gali:n	<i>Kelin</i>	Kelin
Yenga	<i>Yängä</i>	Yanga
Biqcha	<i>Bo'xcha</i>	Bo'xcha
Belvag'	<i>Belbau</i>	Belbog'
Giyav	<i>Kuyav</i>	Kuyov
Gengash	<i>Kengash</i>	Maslahat oshi
Toyliq	<i>Toyana</i>	To'yona
Gäli:n rommal	<i>Xashiya rommal</i>	Tevaragiga chiziq tortilgan ro'mol
Manglaycha	<i>Peshonabau</i>	Durracha, peshonaga bog'lanadigan ro'mol
Qiz yig'nar	<i>Qiz yig'in</i>	Qiz bazmi

Bu etnografizmlarning ko‘pchiligi “Devoni lug‘otit turk” asarida quyidagicha ko‘rinishda uchraydi:

DLT da	shevada	Adabiy orfografik
Mamu	<i>Yanga</i>	Yanga
Egatlik	<i>Kelin</i>	kelin
Itgak	<i>Biqcha</i>	bo‘xcha
Qazin	<i>Qayinna</i>	qaynona
Kurshag	<i>Belbau</i>	belbog‘
Sagu	<i>Xashiya</i>	xoshiya, naqsh
Jufush	<i>Toyliq</i>	to‘y sovg‘asi.
Judruk	<i>Yo‘q</i>	Ko‘rpa-to‘shak
Didak	<i>Xashiya romal</i>	Xoshiyali romol
burunchak	<i>peshonabau</i>	durracha

Etnografizmlarning ko‘pchiligi adabiy tilda ham shu shaklda, ba‘zan ayrim fonetik farqlarga uchragan holda uchraydi. Masalan: savchi—sovchi, kelin—kelin, kuyavjora—kuyovjo‘ra, patia toy—fotiha to‘yi, kelin salam—kelin salomi, yang—yanga kabi.

Xorazm shevalarida yana shunday etnografizmlar borki, ular faqat yerli aholi uchungina tushunarlidir: taq jinar, kelin bōrāk kabi.

Bundan tashqari Xazoraspning Sharlovuq pristanida, Urganch tumanining Cholish va Bekobod qishloqlarida Boshqirshix qishlog‘ining qo‘l qismida, Gurlan tumanining Chinobod posyolkalarida qisman qozoqlar ham istiqomat qiladi.

Yuqoridagi millat vakillarining aralash holda yashashlari ularning shevalarida sezilarli holatlarni yuzaga keltirgan. Bu holatlarning ko‘pchiligi asosan ularning tillarida ozmi-ko‘pmi mushtarakliklarni yuzaga keltirgan.

Bu mushtarakliklar ularning tillarida aks etib, bu xalqlar qadimdan madaniy-iqtisodiy-siyosiy aloqada bo‘lganidan dalolat beradi.

Qipchoq shevasida	O‘g‘uz shevasida	Adabiy orfografik
--------------------------	-------------------------	--------------------------

<i>Bakavul</i>	Bakavul	Bakovul
<i>Koluk</i>	Kolik	Transport vositasi
<i>Qurmish</i>	Qurmish	Somsaning turi
<i>Tirnoq</i>	Dinnaq	Poydevor
<i>Küvi/ küpi</i>	kuvi	Ayron chayadigan spool idish
<i>Mashava</i>	mashava	moshxo‘rda
<i>May dag‘lash</i>	yog‘ kuydirish	yog‘ dog‘lash

Yuqoridagi misollardan ko‘rinadiki, O‘rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlar tilida shunga o‘xshash ko‘pgina leksik birliklar deyarli bir xil ma‘noni anglatadi.

Xorazm etnografik leksikasida yana shunday o‘ziga xos terminlar borki, ular faqat shu yerda yashovchi aholi tiliga xos bo‘lib, keng ma‘noda qo‘llanadi. Masalan, *pöpäk// pöpäk pili* –bolani xatna qilganda sartarosh kesilgan qismni uy egasiga berishdan oldin pul oladi.

Gashir tuvrashma—bu ham o‘ziga xos marosim bo‘lib, to‘ydan bir kun oldin faqat qo‘shnilarga aytib o‘tkaziladi. Bundan tashqari *tanga chachuv, suzilish, ong ayaq* bilan kirish kabi urf-odatlar borki, ularni mazkur sheva vakillari tilida bir so‘z yoki so‘z birikmasi bilan ataladigan maxsus leksemasi yo‘q. Shuning uchun bunday tushuncha ifodalaydigan birikmalarni gap shaklidagi etnografizmlar deyish mumkin.

Iskandar istilosidan ming yil keyingina yangi eraning VII-VIII asrlarda O‘rta Osiyoga G‘arbdan yangi bosqinchilar kirib kela boshlagan davrga oid manbalar bizni shu davrning qattiq va shiddatli siyosiy hayoti ichiga olib kiradi; o‘tmish tarix haqida esa biz qariyb hech narsa bilmaymiz”,--deb yozadi professor S.P.Tolstov¹.

Chunki arablar shafqatsiz musulmonlashtirish jarayonida shu davrga qadar yaratilgan narsalarning barini butunlay yo‘q qildi.

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 14-бет.

Haqiqatdan ham, o‘zbek xalqining barcha shevalarida uchraydigan inson vafotiga oid so‘z va atamalar deyarli arab tilidan kirib kelgan so‘zlardir. Inson vafoti, marakalari, rasm-rusumlarini ifodalovchi so‘zlarning deyarli hammasi diniy xarakterdagi so‘zlardir: *kāfān*, *tovit*, *mayit*, *namaz*, *janaza* kabi. Bu etnografik dialektizmlar ikkala sheva vakillari uchun ham umumiy bir leksik tushunchani ifodalaydi. Ammo ularning orfoepiyasi va fonetikasida ma’lum darajada farqlar uchraydi. Umuman, bizning tushunchamiz bo‘yicha inson vafoti bilan bog‘liq etnografizmlar qanday ko‘rinishda bo‘lishidan qat’iy nazar, turkuy xalqlar uchun bitta umumiy mazmunga egadir.

Inson vafoti bilan bog‘liq etnografik birliklarning qadimgi yozma manbalarda uchramay, xalq orasida keng qo‘llanib, kelinayotgan so‘z, so‘z birikmasi va sodda yoyiq gap tarzida uchraydigan turlari ham bor: *jāsādini rayjaga alish*—yangi solingan ko‘rpa-to‘shak ustida yotqizish; *davrana chig‘arish*—mulla yonidagi so‘fasiga pichoq berib, yana qaytarib olib, oyat odati; *mullaga isqatdi berish*—marhumning yangi kiyimlaridan yoki tovar berish odati.

Inson vafoti bilan bog‘liq marosim nomini ifodalovchi etnografizmlar ko‘pincha son orqali ham ifoda qilinadi: *üchi*—marhumning vafotiga 3 kun bo‘lganida beriladigan marosim; *yettisi*—bir haftadan keyin beriladigan osh; *qirqi*, *qirq toldi*—vafotining beshinchi haftasi jumasida yoki qirq kun to‘lganida beriladigan osh.

Ba’zi etnografik birlilar esa yil fasllari, kunlari, umuman, vaqt tushunchasi orqali ifodalanadi: *jumaliq*—har payshanba kuni beriladigan osh, o‘g‘uzlar yashaydigan hududlarda esa *peyshämbälik* deb ataladi.

Yaz ashi—yoz faslining ilk mevasi sifatida oshqovoqdan ovqat pishirilib marhum haqiga duo qilinadigan marosim;

Hayit ashi—hayitning birinchi kuni marhum haqiga duo o‘qish;

Yili/ yil toldi—marhum vafotiga bir yil to‘lishi munosabati bilan beriladigan osh kabi.

Bulardan tashqari bir so‘z yoki termin bilan ifodalash mumkin bo‘lmagan etnografizmlar borki, ular tugal ma’no ifodalab, gap tarzida uchraydi.

Ertasiga ustiga chiqish/ mazar boshiga chiqish, tavaxni bir-birdan alish, dastirxandi taq qoyish kabi. Yuqoridagi urf-odatlarining tarixan shakllanishi ma'lum bir tarixiy hodisalar bilan bog'liqligi sabab, deyarli barcha turkiy xalqlar dialektlarida uchraydi.

d) mahalliy o'yinlar nomlarini bildiruvchi so'zlar. Odamlar o'tmish davrida o'z kayfiyati, xohish-irodasiga qarab o'zlaricha turli harakatlar qilganlar. Bu harakatlar ularning quvnoqligi yoki xafaligini ifodalagan. O'sha davrlarda ko'p narsalar raqamlarga bog'langan va ba'zi raqamlarni ilohiylashtirganlar. Masalan: besh kunlik dunyo, besh kunim-xush kunim, ishim besh kabi iboralar ham paydo bo'lgan. Ba'zi bir raqamlar marosim nomi sifatida qo'llansa, ba'zi birlari bolalar o'yinlari nomlarini bildirgan: beshtash—beshta toshni tepaga otib, tushirmasdan ilib olish o'yini; uchdan puch-o'yin shartlarini uch marta takrorlaganda ham maqsadga erishilmasa yutgani bekor qilingan.

Bolalar o'yinlarini bildiruvchi etnografizmlar ham o'zbek shevalari leksikasida salmoqli miqdorni tashkil qiladi. Ular ham avloddan-avlodga o'tib bizgacha yetib kelgan: *yiqaq oyin*—yerga olti xona chizib, qutini tepib, bir oyoqda sakrab o'ynash; *besht tayaq / chullik*—uzun tayoq bilan ikki tomoni yo'nilgan cho'plarni sakratib o'ynash; *yashirinmachoq*—yashirinish o'yini, *kesak qoydi*—bolalarni orqasiga qaratib qo'yib, kesak yashirish; *tupra*—ro'molni ip qilib, davrada kim gapirsa shuni jazolash o'yini; *xala-xala, toy-toy; qis-qisaloq*—itarishib, kimnidir davradan chiqarish o'yini va shunga o'xshash ko'pgina o'yin nomlarini ifodalovchi etnografizmlar juft so'z shaklida shakllangan bo'lib, bolalarda qarindosh-urug'chilik va mehr-muhabbat tuyg'ularini shakllantiradi.

Yigit-qizlar o'rtasidagi milliy o'yinlar ham qadimdan mavjud bo'lib, ko'pincha bayram va sayllarida ijro qilinishi bilan xarakterlanadi hamda shu xalqning ma'lum ma'noda o'ziga xos urf-odatlarini ifoda qiladi. Bunday o'yinlar sirasiga *alma atish*—yigit o'z yaxshi ko'rgan qiziga olma otib o'ynashi; *pishgan rangli yumurta // tuxum atish*; gul atish, qand bilan urish, *romal apqachish, yuzuk yashirish* va hakazo. Shulardan hozirgi paytda yuzuk yashirish, oramol yashirish // alip qachish, qand bilan urish kabi etnografizmlar faqat nikoh to'ylarida saqlanib

qolgan. Bu urf-odatlarining unutilib ketganlarini faqat keksa avlod vakillarigina eslaydi xolos. Bu o'yinlar hozirgacha Navro'z bayramlarida o'ynalib kelinadi.

Zamonlar o'tishi bilan turli xil ijtimoiy-siyosiy ta'sirlar natijasida bu xil urf-odatlarga salbiy qaralishi bilan asta-sekin kishilik hayotidan tushib qolgan.

An'anaviy turli xil bayramlar va sayllar ham asta-sekin esdan chiqishi yoki qoldirilishi yuqoridagi milliy an'anaviy o'yinlarning yo'qolishiga sabab bo'ldi.

Bu hodisa so'nggi 80 yil davomida rus madaniyatining ta'siri natijasida yoki yangi tuzum ta'siri deyish mumkin.

Xorazm milliy sport o'yinlari O'zbekistonning boshqa hududalarida istiqomat qiladigan o'zbeklarning milliy sport o'yinlaridan katta farq qiladi. Ularning o'ziga xosligi, rang-barangligi o'zbek shevalari leksikasida alohida ajralib turadi. Ularni ham o'z navbatida zamonaviyligiga qarab, ikkiga bo'lish mumkin:

- a) qadimdan o'ynalib kelinayotgan o'yinlar;
- b) yangi paydo bo'lgan o'yinlar.

Qadimdan o'ynalib kelinayotgan milliy sport o'yinlari xarakteri va xususiyatlari o'z davriga xosligi bilan ajralib turadi. Masalan: *pachi:z*- to'rtta odam yettita chig'anoq toshni otib o'ynashadi, shundan ikkisining qora tomoni tushsa, pachiz hisoblanadi. *I:za berish*—o'yinda yutqazgan odamlarga jazo berish;

Tompay yashirish—biror kishi mol suyagini (to'pig'ini) biror shart bilan oladi, baxs boylashgan kishi so'raganda ko'rsatmasa yutqazadi.

Janak—tovuqning to'sh suyagini ikki kishi tortib uzadi va har kim o'ziga tegishli qismini olib qo'yadi. Do'stidan bir narsa olganda "yadimda bar" demasa yutqazgan hisoblanadi.

Yolliq alish—biror joyga yoki shaharga ilk bor kelgan odamdan ziyofat yoki pul undirish;

Boka oyin—jo'xori poyasini bir-biriga urib boka-boka deb o'ynaladi. Umuman bu o'yin nomlari unutilib eskirgan qatlamga kiradi. Bu o'yinlar uzoq chekka qishloqlarda kamdan-kam hollrda uchraydi, xolos.

O'tgan asrning 20-yillarida boshlab O'rta Osiyoga ruslarning kirib kelishi xalqimizning urf-odati va madaniyatiga kuchli ta'sir qiladi. Buning natijasida yuqoridagi milliy sport o'yinlaridan tashqari yangi sport o'yinlarini ifodalovchi nomlar-etnografik birliklar paydo bo'ldi.

Jumladan, *karta, nardi, seka, kuluch, domina, shashka* kabilar xalq shevalarga singib ketdi. Shularning natijasida *oymaq oyin* kabi nomlar ham paydo bo'ldi.

Keyinchalik yosh bolalar leksikasida *tugma oyin, ti:n atarish, pikka chirtish* kabi birliklar paydo bo'ldi.

e) diniy urf-odatlar va yig'inlar bilan bog'liq so'zlar.

Diniy tushuncha va tasavvurlar qadimdan paydo bo'lgan. Ayniqsa, arablar bosqinidan keyingi davrda musulmoncha urf-odatlar xalq ongiga singib qolgan. Shuning uchun ham hozirgi davrda qanday marosim va ma'raka bo'lsa, ma'lum darajada diniy xarakterda bo'ladi. Diniy tushunchalar yoki diniy marosimlar inson ruhiyati, dunyoqarashi yoki tushunchasiga qarab, shakllanadi. Misol uchun biron narsaga atab, yoki kasallikdan forig' bo'lsa, yoki biron falokatdan omon qolsa, albatta, Xudo yo'liga biron narsa atab, sadaqa beradi. Sadaqani machit yoki qabristonda berish odat tusiga kirgan. Shunga o'xshash marosimlar hozir ham hayotimizda keng qo'llaniladi. *Ullini ulli kuni—hayit kechasi hamma uyning chirog'ini yoqib qo'yish;*

Iptar—ro'zadorga beriladigan osh;

Iptarliq—ro'zadorlar uchun tayyorlangan taom;

Saharlik I—ro'zadorning saharlik ovqati;

Saharlik II—ro'zadorlar uchun beriladigan osh, sadaqa;

Pitra // fitr—ro'za oyida oiladagi jon boshiga beriladigan pul;

Nikax qiyish—kelin-kuyovni eski usulda nikohlash;

Yaramazan—ro'za oyida yosh bolalar tomonidan eshikma-eshik yurib ijro qilinadigan qo'shiq;

Mulla chaqirish—marhum haqiga duo o'qitish;

Zakat—shariat hukmi bo'yicha bir musulmon o'z mol-mulkidan qirqdan birini sadaqa qilishi;

Tarava—ro'zadorlarning yig'ilishib o'qiydigan namozi;

I:t namozi—hayit kunida o'qiladigan namoz;

Taxarat alish—taxorat qilish;

Xaytlik—hayit bayramida beriladigan sadaqa;

Xayit qidirishma—hayit kunlari yaqinlarning yo'qlab borishi;

Is chig'arish—hayitdan bir kun oldin turli pishiriqlar pishirish odati.

Beruniy bu haqda shunday yozadi: “Xorazmliklar hayit kunlarida bug'lanadigan va tutatiladigan dorilar ishlatadilar, jinlar va arvohlarning daf etish uchun is chiqaradilar”¹.

Qurbon hayiti islom dinidagi xalqlarning eng katta bayramlaridan biridir. Bu bayramlarning ro'za hayitidan farqi shuki, musulmonlar machitda namoz o'qib bo'lganlaridan keyin qurbonlik qilingan qo'y go'shtini iste'mol qilish savob hisoblangan.

Qurbon hayiti kunlarida jonlik so'yib qurbonlik qilish odati hozir ham davom etib kelmoqda. Odamlar birorta jonliq so'yib, mahallani chaqirib, qurbonlik beradilar. Qurbon hayiti tugagunga qadar kadxudo har kuni kechqurun qurbonlik deb atalgan sadaqa beradi. Qurbon hayitida ham odamlar qabristonga chiqadilar. Xalq shevasida bu odat ustiga chiqish deb ataladi. Qabr boshida duo o'qitish fotixa o'qitish deyiladi. Yangi vafot etgan odamning xonadonidan xabar olish, ya'ni xayit oshi udumi bajariladi. Bundan tashqari yozda ilk qovoq pishishi bilan qovoq somsa qilinib marhum haqiga osh beriladi. Xorazm o'g'uz-qipchoq shevalarida bu odat yaz ashi nomi bilan yuritiladi. Xalq orasida tarqalgan irim-sirimlar ham ma'lum ma'noda din bilan bog'liqdir. Misol uchun biror kishining labiga uchuq toshsa, tuxumni kulga bulg'ab yedirsa, tuzalib ketadi deb, tushunilgan va bu kasallik nomi *uchindi* deb ataladi. Shunga o'xshash *kindikina qara surtish, elas etish, kiyim parchasini tutatish, isiriq tutatish, kalmia qaytarib uxlash, ertalab oldidan mushuk o'tsa yeti qadam orqaga qaytish, ong ayaq bilan uydan chiqish, supurgini tik*

¹ А. Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Фан, 1968, -Б 281.

qo'ymaslik, to'y bo'lib o'tgan xonadonni darrov supurmaslik kabi irimlar hozir ham qipchoq shevalarida keng uchraydi.

Irim-sirimlarni ifodalovchi etnografizmlar ko'pincha so'z birikmasi shaklida uchraydi. Ularning ko'plari xarakter va grammatik xususiyatlariga ko'ra gapga teng bo'ladi: kalmia qaytarib yotish, yeti qadam orqaga qaytmoq, ong oyoqni bosib uydan chiqish, erta bilan birovga pul bermaslik yoki frazeologizm shaklidagi yomonni yuzi ters qarasin kabi. Bundan ko'rinadiki, etnografizmlar tarkibida ham terminlashish jarayonini boshdan kechirayotgan birliklar anchaginadir.

Xalqimizda turli xil bayram va sayllar borki, ular hozir ham nishonlanib, o'tkazilib kelinayotir.

An'anaviy bayramlardan biri Navro'z bayramidir. Navro'z bayrami O'rta Osiyoda islom dini qabul qilinmasdan oldin paydo bo'lgan. Bu haqda Beruniy o'zining "qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida to'la ma'lumot beradi. Umar Hayyomning "Navro'znoma" asarida ham bu haqda ma'lumotlar bor. Bu haqda mustamlakachi N.P. Ostroumov shunday yozadi: "men mardikorning, kambag'al aravakashning yoki meshkobchining, hattoki gadoning ham qulog'iga gul taqish, do'ppisi tagiga gul qistirish uchun gul axtarishini ko'rib hayratda qoldim".

Xasil bayrami. Bu bayram Xorazmda ikki marta o'tkaziladi. Dastlabkisi, qipchoq shevalarida *karvan yurdi* deyiladi, ikkinchisi *xasil toyi // toldi palav* leksemalari bilan ifodalanadi.

Bundan tashqari zamon, davr taraqqiyoti natijasida 1-may, 9-may 7-noyabr kabi bayramlar istorizmlar sifatida iste'moldan chiqib, ularning o'rniga "Ustozlar va murabbiylar kuni", 8-dekabr Konstitutsiya kuni, Mustaqillik kuni, Bilimlar kuni, Qurolli kuchlar kuni, Tibbiyot xodimlari kuni, Xotira va qadrlash kuni kabi bayramlar shakllandi. Bundan tashqari xalq shevalari leksikasida *papka palav, diplom yuvishma, payg'ambar yashi toyi, vecher, yubiley, mayopka, tashkil* kabi etnografizmlar paydo bo'ldi. Shu o'rinda aytish kerakki, *sumalak pishirish, lala sayli, Navro'z sayli* kabi sayllar ham qipchoq shevalarida aktiv istifoda qilinadi.

3.2. Maishiy leksik birliklar

a) **xo‘jalik va ro‘zg‘or asboblari**ni ifodalovchi so‘zlar. Xorazm qipchoq shevalaridagi o‘ziga xoslik sheva vakillari nutqida barcha sohalarda uchraydi. Xorazm qipchoq shevalarida uchraydigan xo‘jalik va ro‘zg‘or asboblari ni ifodalaydigan etnografik birliklarning ko‘pchiligida boshqa o‘zbek shevalarida bo‘lgani kabi umumiyliklar ham mavjud.

Bular: *oqlov, k pkir, sipra, r pid , siyx k* kabi. Bu etnografik birliklar barcha o‘zbek shevalari uchun mushtarak bo‘lib, deyarli hammasida bir xil leksik-semantik xususiyatga ega.

Ro‘zg‘or asboblari ni ifodalovchi terminlarning yana bir xususiyati shuki, ularning ba‘zilar umuman, boshqacha ko‘rinishga ega, ammo har xil nomlansa ham, leksik-semantik va grammatik jihatdan bir xil tushuncha va bildiradi. Masalan, *lakki*—tarelka, *kasa*—piyola, *payir*—xamirturish, *la’li*—lagan kabi. Tadqiqotchi Sh. Nosirov o‘zbek shevalarining rangbarangligini e’tirof etgan holda o‘z tadqiqotlarida shunday misolni keltiradi: “Jizzax shahri va rayoni shevasida *ayrich k *—yantoq olishda ishlatiladigan cho‘p”. Xorazm shevalarida ham *ayrich k / ayriyava* shaklida ishlatiladi. Forish rayoni shevasida fonetik, morfologik, ayniqsa, leksik xususiyatlari jihatlaridan xarakterlidir: *qapi*-eshik, *saqa*-to‘g‘on, *t l *-bog‘, polizda vaqtincha yashash uchun ishlatiladigan imorat kabi.

Xorazm qipchoq shevalarida esa bu so‘zlarni *saqa// bog t*—to‘g‘on, *chert k*—uzoq yerlarda dehqonchilik, qilish yoki chorvachilik qilish uchun qurilgan imorat, kappa shaklidagi ko‘rinishlari mavjud. Ro‘zg‘or asboblari ni ifodalovchi etnografizmlarning ko‘pchiligi qadimgi manbalada quyidagicha shaklda uchraydi:

Navoiy asarlarida	Qipchoq shevasida	Adabiy-orfografik
Biyiz	<i>Bugiz</i>	Bigiz
Bilav	<i>Qayroq tosh</i>	Qayroq tosh
bichak	<i>Iyna</i>	igna

koch	<i>Koch</i>	ro‘zg‘or buyumlari
xoros	<i>xaraz</i>	tegirmon

Bu etnografizmlarning ko‘pchiligi qardosh turkiy tillarda hamda o‘zbek adabiy tilida ham qisman uchraydi.

Tadqiqotchi M. Safarovning yozishicha, “Yonma-yon qo‘shni bo‘lib yashashlari natijasida o‘zbek tili shevalarida turkmancha, turkman tili shevalarida o‘zbekcha lingvistik belgilar paydo bo‘ladi”¹. Bu fikrni qipchoq shevasi bilan qoraqalpoq tiliga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Qoraqalpoq tili ham qipchoq lahjasiga kirishi nuqtai nazaridan qarasak, Xorazm qipchoq shevasi bilan ancha yaqinliklar seziladi: *sumäläk* (qip) – *sömölök* (qq), *nota* (qip) – *noto* (qq), *paxsa* (qip) – *paqsa* (qq), *patir* (qip) – *petir* (qq) kabi bir xil leksik ma’no anglatuvchi etnografik leksik birliklar anchagina miqdorni tashkil qiladi.

b) kiyim-kechak va taqinchoqlarga oid so‘zlar. Har bir xalqning urf-odatiga xos va mos keladigan milliy kiyimlari mavjuddir.

Kiyim-bosh aslida insonning hayotiy zarurati natijasida shakllangan. Milliy kiyimlarning har bir xalqda o‘ziga xos belgilari bilan ajralib turishi ularning urf-odatlariga bog‘liqligidan tashqari dini va shu yerning iqlim sharoitiga ham bog‘liqdir. Har bir bosh kiyimi, ustki kiyimning o‘ziga xos belgilari va kiyish davri bor. Xorazmda ikki sheva vakillari yashayotganligi sababli ham ularning nomlanishida har xilliklar bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Jumladan, bosh kiyimining tikilish usuli va tovariga qarab, turlicha nomlari bor. Qishki bosh kiyimlari: *toppi bayarka*, *gömmä* (o‘g‘), *papaq*, *timaq* (qip), *kubanka* va hakazo.

Xorazmda azaldan bosh kiyimi sifatida qo‘zi terisidan foydalanishgan. Qish oylari *chögirmä*, yoz oylari *taxya* kiyib yurilgan. Junlari uzun, tegrasi katta cho‘girmaga *silkmä chogirmä*, tegrasi kichik va yengil tikilganiga *qirma chogirmä* deyilgan. Dotsent M. Bo‘ronovning ta’kidlashicha, “Shimoliy Xorazmda chogirmä tikiladigan teri turini *tossi qara* deb atashadi”².

¹ Сапаров М. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро алоқалари. Т.: Фан, 1988, -B16.

² Бўронов М. Касб ҳунар лексикасидан. Нукус, 1978.

Chopon ham chogirmä kabi qadimiydir, uning ham mavsumiy turlari bo‘lib, qipchoq shevalarida quyidagicha talaffuz qilinadi: *yalangqat*—kuzda kiyiladigan chopon, *alacha ton*—yo‘l-yo‘l matodan tikilgan chopon, *chäkmän*—tevaragi qizil xoshiya bilan tikilgan sariq matodan bo‘lgan uzun kiyim.

Bundan tashqari, qish oylarida sariq qo‘y terisidan uzun to‘n kiyish ham yerli xalqning odatidir. Bu kiyimni asosan turkmanlar tikishgani uchun turkmani postin, postin, silkma postin nomlari bilan yuritiladi. Bundan tashqari *jäläk* / *jälätkä* kabi yengsiz milliy kiyimlar ham mavjud bo‘lgan. Bu kiyimlar asosan, Xorazm aholisining o‘ziga xosligi bilan ajralib turishi nuqati nazaridan etnografizm sirasiga kiritdik. Keyingi davrlarda insonlar hayotiga yevropacha madaniyatning kirib kelishi natijasida ko‘pgina milliy kiyimlar unutilib ketgan. Hatto har bir tovarning rangiga qarab, har bir dam o‘zining yoshiga mos kiyim kiygan. Masalan, qizil gulli matodan qizlar, ko‘k, qora gulli matolarni kekxa ayollar, faqat oq matoni azador ayollar kiyishgan. Milliy kiyimlarning yanada chiroyliroq ko‘rinishi uchun milliy taqinchoqlardan ham foydalanishgan. Milliy taqinchoqlar asosan, aslzoda-zodagon ayollarda bo‘lgan. Hozirgi davrda esa deyarli milliy taqinchoqlarning nomlari ham unutilgan. Chunki, fan-madaniyat va ishlab chiqarishning taraqqiyoti natijasida milliy taqinchoqlar hamda ularning nomlari butunlay iste’moldan chiqib, arxaiklashib, passiv so‘zlar qatlamiga o‘tib ketgan. Masalan, *lächäk*, *kasava*, *päränji*, *chadra*, *chariq*, *belbau*, *äräväk*, kabi leksemalarni aytish mumkin. Lekin azaldan ishlatilib, kelinayotgan *shayi koyläk*, *minjiq*, *bombarx*, *sirg‘a*, *marvarid* kabilar sheva va dialektlarda hozirda ham iste’moldadir. Kiyim-kechak va taqinchoqlarni ifodalovchi leksik birliklar ham davrlar o‘tishi bilan turli xil lisoniy o‘zgarishlarga uchrab, turli qadimiy manbalarda turlicha ko‘rinishga egadir. *Üzük* (qip), *sällä* (qip)—*amoma* (NA), *ton* (qip)—*jubba* (NA), *taxya* (qip)—*kallapo‘sh* (NA), *belbau* (qip), *qurshag* (DLT), *tumaq* (qip), *börk* (DLT), *chariq* (qip)—*charuq* (DLT), *jäläpkä* (qip)—*jäläk* (NA), *ichmäk* (DLT) kabi. Hozirgi davrda bunday kiyimlarning zamonaviylikdan chiqqanligi natijasida ularni ifodalovchi terminlar ham tarixiylik kasb etgan. Ularning o‘rniga neologizm sifatida *patinka*, *partuk*, *kyubka*, *tuflı*, *tros*, *sep*,

seepochka, bilaguzuk kabi terminlar kirib keldiki, ularni ham shevada, ham adabiy tilda baravar ishlatilganligi sababli adabiy-dialektal etnografizmlar sirasiga kiritamiz.

d) kasb-hunarga oid soʻzlar.

Yer, suv, dehqonchilik kabilar shevalar leksikasida alohida guruhni tashkil qilsa-da, ularning bevosita xalq moddiy-maishiy turmushi bilan hamda irim-sirim, urf-odatlar bilan bogʻliq tomonlari etnografizmlar sirasiga kiradi.

Odamlar qadim-qadim zamonlardan beri yashash uchun kurashib kelgan. Hayot zarurati mehnat qilishni talab qilgandan to hozirgi kunimizgacha nimanidir oʻylab topadi, yaratadi. Kishi hayotida pishib amalga oshgan narsalar tilda qandaydir nom bilan lugʻat sostaviga kiradi. Insoniyatning ibtidoiy davrlarida baland yerlarga suv chiqarish uchun suvning oqimi natijasida aylanadigan qilib, katta gʻildiraksimon asbob yasab, unga chelak bogʻlaganlar. Bu inshoot xalq tilida *chiqir /chigʻir* deb nomlangan Ana shu davrdan boshlab odamlar erta bahordan suvga sigʻinib, rizq-roʻz deb qaraganlar. Dastlab suvning kelishiga qarab tuz sepilgan. Bu holat *suvga tuz sepish odati* sifatida etnografizm sanaladi. Bundan tashqari *suvga yaman narsa tashlamasliq, suvga tupurmaslik, toqqiz marta yumalangan suv toza boladi* kabi irimlarni ifodalovchi etnografizmlar ham tilning tejash tamoyillari asosida termin holida shakllanmagan.

Dehqonchilik etrminlari asosida shakllangan etnografizmlar bevosita shu sohaga oid irim-sirim va urf-odatlarini oʻz ichiga qamrab oladi. Misol uchun hosil yaxshi boʻlsin maʼnosida *dana /dan sachish* marosimini oʻtkazib, keksalarning fотиhasini olishgan. Yoki boʻlmasa hosil moʻl boʻlsa, tildi palav, hosil toyi, xirman toyi kabi marosimlar uyushtirilgan. Bundan tashqari ekinga koʻz tegmasin maʼnosida *tuz asib qoyish / dalaning toʻrt tomoniga tuz qoʻyish* kabi irimlar asosida shakllangan etnografizmlar borki, bularni faqat Xorazm sheva vakillari nutqida uchratish mumkin.

Shu oʻrinda qayd qilish lozimki, *xirman toyi*—hosilning oxirida olinadigan qismi; *kapsan // kapsan payi*—koʻtarilgan xirmondan maʼlum bir ulush berish;

xaqqula—xirmondan boy va eshonlarga beriladigan ulush kabi etnografizmlar ham sheva leksikasida ma'lum miqdorda uchraydi.

Xorazm qipchoq shevalarida chorvachilik bilan aloqador etnografik birliklar ham uchraydi: *koluk* // *kukuk* atamasi hozirda ham aktiv iste'molda bo'lib, XI asr yodgorligi bo'lgan "Devoni lug'otit turk" asarida *keluk* shaklida yuk tashish mumkin bo'lgan hayvon orqasi ma'nosida uchraydi. A. Bahodirxonning "Shajarai turk" asarida esa *kuluk* shaklida bo'lib, transport, yuk tashuvchi hayvon ma'nosida ishlatilgan.

Chorvachilik sohasiga aloqador *chatma*, *bastirma* kabi leksemalar ham etnografik leksikaga ma'lum ma'noda aloqadordir. Shu o'rinda aytish lozimki, ot taqasini ostonaga yoki eshikka qoqish, qo'chqor shoxini eshik tepasiga ilish kabi irimlar asosida shakllangan etnografizmlar ham hozirgacha saqlangan bo'lib, yerli aholi bunga qat'iy amal qiladi.

Xorazm shevalarida kasb-hunarga oid etnografik dialektizmlarning ko'plab uchrashi yerli aholining madaniyati yuksak darajada rivojlanganidan dalolatdir. Buni yerli xalqning arxitektura inshootlarida ko'rish mumkin. Qadimdan to hozirgi kungacha Xorazm aholisi imoratlarni turli materiallardan tiklanganligi buning yaqqol misolidir: *nigirik*, *karvich jay*, *qamish kapa*, *paxsa* kabi.

Akademik S.P Tolstov Jetiosar xarobalarini tekshirishda paxsa devor ostiga zahdan saqlanish uchun qamishdan foydalanganini aytib o'tadi. Bu usul XVII-XVIII asrlardagi mansub Janchiqal'a xarobalarida ham uchraydi. Olim o'z fikrlarini davom ettirib, xorazmliklar hozir ham bu usulni imorat qurishda qo'llayotganligini ta'kidlaydi. Uy qurilishi bilan bog'liq etnografizmlar qipchoq shevalarida hozir ham mavjud: *tirnoq*-fundament, poydevor, *paxsa qoydi* // *lay qoydi*—paxsa urilgan kuni beriladigan marosim; *qor bitti*—bir paxsa bitganda ustalarga beriladigan ziyofat; *charxavik qoydi*—qo'y so'yib ziyofat berish; *jay toyi*—imorat bitganda beriladigan to'y.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, turmushning barcha sohalarida etnografik dialektizmlar uchraydi.

Umumiy xulosalar

O'zbek shevalarini o'rganish, ilmiy tadqiq qilish o'zbek dialektologiyasi, o'zbek tili tarixi, adabiy tili uchun katta ahamiyatga egadir. Bu borada ancha ishlar qilingan bo'lsa-da, hanuz barcha shevalar ayniqsa, ularning leksik xususiyatlari mukammal o'rganildi deb bo'lmaydi. Ana shu nuqtai nazardan olganda, Xorazmdagi qipchoq shevalari leksikasi birinchi marta tadqiqot obyekti bo'layotganligi o'zbek shevashunosligi uchun katta ahamiyatga egadir.

Xorazmdagi qipchoq shevalarining leksik xususiyatlari bo'yicha olib borilgan kuzatishlar natijasida tadqiq qilingan ushbu dissertatsiya bo'yicha quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Xorazmdagi qipchoq shevalarining tasnifi va ularga xos til xususiyatlar hanuz mukammal ishlangan deb bo'lmaydi. Xorazm o'zbek shevalari bo'yicha fikrlarni E.D. Polivanov professor F. Abdullayev ishlarida uchratish mumkin. Ammo ularning barchasida u yoki bu darajada chalkashliklarga yo'l qo'yilganligini ko'rish mumkin. Shuningdek ushbu ta'kidlangan ishlarda viloyatda j-lovchi hodisasi ta'kidlanadi. Xorazm qipchoq shevalariga xos til xususiyatlaridan biri bu mintaqadagi shevalarda 9 ta unlining saqlanganligi, singormonizm hodisasining mavjudligi, ayrim so'zlar boshida ba'zi undoshlarning jaranglashuvi, j-lashish hodisasining deyarli yo'qolganligi, bunda maktab-maorif, ommaviy axborot vositalarining roli borligi, Gurlan shevasi vakillari nutqida diftonglashish hodisasining sporadik holatda uchrashi bilan xarakterlanadi. Bular hammasi Xorazm qipchoq shevalariga xos, ammo shevalar bo'yicha yozma manbalarda qayd qilinmagan xususiyatlardir.

2. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, shevalarda hozirgi o'zbek adabiy tilida hamda o'zbek tilining boshqa shevalarida uchramaydigan yoki kam ishlatiladigan qadimgi turkiy so'zlar saqlangan. Bular jumlasiga *yazna* (pochcha), *tämän* (juvoldiz), *yumdi* (yashirdi), *yigit* (hali pishmagan qovun), *qaraqush* (qirg'iy), *yek* (yomon), *tapchan* (taxta supa) kabilarni kiritish mumkin.

3. Boshqa o'zbek shevalari qatori, Xorazmdagi qipchoq shevalar ham qardosh bo'lmagan tillarning ta'siriga uchraganligi ma'lumdir. Shevalar arab tili

ta'siriga bevosita emas, bilvosita uchragan. Arabcha so'zlar qatlami shevalar leksikasida salmoqli o'rin egallaydi. Shevalardagi arabcha so'zlarning ko'pchiligi diniy tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardan iboratdir. Arabcha so'zlar u yoki bu darajada fonetik o'zgarishlarga uchragan holda ishlatiladi. Shuningdek, arab leksik qatlamga mansub so'zlarning ayrimlari passiv, ba'zilarining esa faol qo'llanishini ko'rish mumkin.

4. Xorazm vohasida qadimdan eroniylar, tojiklar, xorazmiylar istiqomat qilganlar. Ular tillaridagi ko'pgina so'zlar forscha-tojikcha qatlam sifatida Xorazm qipchoq shevasida saqlanib qolgan. Ushbu qatlamdagi so'zlarning ba'zilari esa shevalardagi so'zlar bilan sinonimlarni yuzaga keltiradi.

5. Xorazm viloyatining Rossiya bilan munosabati uzoq davrlarga borib taqaladi. O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan istilo qilinishi natijasida bu munosabatlar yana kuchaygan. Ana shunday munosabatlar tufayli o'zbek tili va uning shevalariga, jumladan Xorazmdagi qipchoq shevalariga ham rus tili va u orqali ko'pgina yevropacha so'zlar kirib kelgan. Bunday so'zlar shevalarning fonetik qonuniyatlariga bo'ysungan holda ishlatiladi. Bu holat ayniqsa, og'zaki so'zlashuv nutqida yaqqol ko'zga tashlanadi. Rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar muayyan tushunchalarni anglatadigan so'zlar bo'lib, ular barcha sohalarda faol ishlatiladi. Shevalarga rus tili orqali nemischa, inglizcha, fransuzcha, italyancha, latincha so'zlar, oz miqdorda bo'lsa-da o'zlashgan.

6. O'zbek tili va uning barcha shevalari, Xorazm shevalari vakillari nutqida arabcha, forscha-tojikcha so'zlar ham qo'llaniladi. Bu qatlamlardagi so'zlar kundalik hayot uchun zarur bo'lgan tushunchalarni, ayniqsa, din, ilm-fan bilan bog'liq so'zlarni ifodalaydigan leksemalardan iborat.

7. Xorazmdagi qipchoq shevalari bir xil talaffuz qilinadigan, shakli bir xil, ammo ma'nolari turlicha bo'lgan so'zlar—omonimlar ham salmoqli o'rin egallaydi. Ular ko'pincha adabiy tildagi so'zlar bilan shevalardagi so'zlarning bir xil talaffuz etilishi, ayrimlari so'zlar ma'nolaridagi taraqqiyot natijasida paydo bo'ladi. Shevalardagi omonimlarning ko'pchiligi leksik omonimlardir.

8. Ma'lumki sinonimlar adabiy tildagi kabi shevalarning ham boyligi hisoblanadi. Shevalardagi sinonimlarning ko'pchiligi birlashtiruvchi ma'nolari bilan o'zaro bog'lanuvchi so'zlar qatorini tashkil qiladi. Shevalardagi sinonimlarning zamonaviyligi va eskirganligi bilan ajralib turadi.

9. Antonimlar turli munosabatlarni ifodalashi mumkin. Shevalarda predmetning shakli, hajmi, o'lchovi va miqdorini, kishi va predmetning xususiyatini, rangni, vaqt va mavsumni, ta'm-mazani bildiradigan antonimlar, shuningdek, leksik-frazeologik antonimlarga ham duch kelinadi. Shevalardagi so'zlar adabiy tildagi so'zlar bilan antonimik juftlikni, shuningdek, faqat shevadagi so'zlarning o'zlari ham qarama-qarshi ma'no ifodalab, antonimlarni yuzaga keltiradilar.

10. Shevalarda ham davr o'tishi bilan ba'zi so'zlar eskiradi, ularning o'rnini boshqa so'zlar egallaydi. Arxaizmlar ana shunday eskilik bo'yog'i bo'lgan so'zlardan biridir. Bunda zamonaviy narsa va predmetlarning nomlari eskiradi. Uning o'rnini faol ishlatiladigan boshqa bir so'z egallashi mumkin. Arxaizmlarning iste'moldan chiqishi jamiyatda sodir bo'ladigan o'zgarishlar bilan bog'liqdir.

11. Shevalardagi tarixiy so'zlar o'tmishda bog'liq bo'lgan narsa va predmetlarning ifodalangan tushunchalarni anglatadigan, ammo hozirda eskirib qolgan so'zlar bo'lib, ular jamiyatda sodir bo'lgan o'zgarishlarni o'zida aks ettira olmaganliklaridan iste'moldan chiqib ketadi. Bu jarayon adabiy tilga nisbatan shevalarda sekinlik bilan kechadi. Tarixiy so'zlar ko'pincha moddiy va ma'naviy hayot, davlat tuzilishi, din va urf-odatlar, turli lavozimlar, unvonlar, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari, qurol-asboblarni bog'liq bo'lib, davr o'tishi bilan ularning nomlari ham eskiradi, ular o'rnini butunlay boshqa so'zlar egallaydi. Shevalardagi tarixiy so'zlar turli sohalar qamrab oladi.

12. Xuddi adabiy tilda bo'lgani kabi shevalarda ham eskirgan so'zlar o'rnini yangi so'zlar egallaydi. Ijtimoiy hayot, turli sohalarida sodir bo'layotgan o'zgarishlar natijasida shevalarda ham yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar paydo bo'la boshlaydi. Shevalardagi yangi so'zlar shevalarning o'z imkoniyatlari,

shuningdek rus tilidagi soʻzlarni kalkalash yordamida hosil qilgan. Ayni paytda esa mamlakatimizning bozor iqtisodiyotiga oʻtishi munosabati bilan ana shu sohaga oid soʻzlar shevalarga ham faol kirib kelmoqda.

Xullas, ushbu tadqiqotda Xorazmdagi qipchoq shevalarining leksik xususiyatlari birinchi marta monografik oʻrganilishi barobarida, birinchidan, tadqiqot obyektidagi shevalarning tasnifiga aniqliklar kiritildi, ikkinchidan shevalardagi arabcha, forsha-tojikcha, rus tili va u orqali oʻzlashgan lugʻaviy birliklar ilmiy tadqiq qilindi, uchunchidan koʻp maʼnoli soʻzlar, omonimlar, sinonimlar, antonimlar va ularning oʻziga xos xususiyatlari misollar yordamida yoritildi. Xorazmdagi qipchoq shevalarining lingvistik jihatdan oʻrganilishi oʻzbek adabiy tili, shevashunoaligi oʻzbek tili tarixi uchun amaliy qimmatga egadir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. И.А.Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасида Олий таълим масалаларига бағишланган йиғилишида сўзлаган нутқи. «Туркистон» газетаси. 1999, 20 июнь.
2. Абдуллаев Ф. Жанубий Хоразм шевалари тарихидан. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958.
3. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. 1. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961.
4. Абдуллаев Ф. Хоразм шеваларининг таснифи. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961.
5. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. «Фан», Тошкент, 1978.
6. Абдуллаев Ф. «Девону луғатит турк» асарида ўғуз компоненти ўрни масаласи. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 5.
7. Абулғозий Баҳодирхон, Шажараи турк, «Чўлпон», Тошкент, 1992.
8. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари.«Фан», Тошкент, 1985.
9. Бобониёзов Х. Жанубий Хоразм қипчоқ шеваларининг фонетик-морфологик хусусиятлари. НДА, Тошкент, 1966.
10. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. «Фан»,Тошкент, 1979.
11. Дониёров Х, Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. «Фан» , Тошкент, 1968.
12. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. «Фан», Тошкент, 1985.
13. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. «Ўқитувчи», Тошкент, 1977.
14. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1969.
15. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва ўзбек диалектлари. Тошкент, 1963.
16. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1959.
17. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. «Фан», Тошкент, 1967.

18. Исомухаммедов С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синонимлар. НДА, Тошкент, 1963.
19. Ишаев А. Ўзбек тили Мангит шевасининг фонетик хусусиятлари. НДА, Тошкент, 1962.
20. Ишаев А. Мангит шеваси лексикаси тарихидан. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари». 1960, 5.
21. Ишаев А. «Девону луғотит турк» ва ўзбек шевалари. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 5.
22. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1977.
23. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. «Фан», Тошкент, 1990.
24. Ишаев А. Ўзбек шеваларидан материал тўпловчилар учун қўлланма. «Фан», Тошкент, 1987.
25. Йўлдошев Р. -лас//-лас аффикси ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1981,
26. Йўлдошев Р. Тошҳовуз группа ўзбек шеваларидаги омонимлар. Ўзбек филологияси масалалари. Илмий асарлар, Нукус, 1983.
27. Йўлдошев Р. Тошҳовуз группа ўзбек шеваларининг туркман тилига муносабати., Ўзбек филологиясидан тадқиқотлар. Илмий асарлар, Нукус, 1985.
28. Йўлдошев Р. Тошҳовуз группа ўзбек шеваларидаги қадим туркий сўзлар. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1985, 4.
29. Йўлдошев Р. Тошҳовуз вилояти ўзбек шеваларида «ж»-лашиш ҳодисаси. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1993, 5-6.
30. Йўлдошев Р. Тошҳовуз вилоятидаги ўзбек шеваларнинг лексик хусусиятлари. НД, Тошкент, 2002.
31. М.Кошғарий. Девону луғотит турк. 1, 2, 3. «Фан», Тошкент, 1961-1963.
32. Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. «Фан», Тошкент, 1973.
33. Мадрахимов О. Хоразм шеваларининг таснифига доир. Ўзбек тили Хоразм шеваларини ареал ўрганиш тажрибасидан. Тошкент, 1988.

34. Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. «Фан», Тошкент, 1969.
35. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. «Фан», Тошкент, 1975.
36. Муҳаммаджонов Қ. Қозоғистондаги ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1974.
37. Навоий асарлари луғати. Ғ. Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1972.
38. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослига. «Ўқитувчи», Тошкент, 1996.
39. Раҳмон Н. Турк хоқонлига. Тошкент, 1983.
40. Решетов В.В. Ўзбек шевашунослиги соҳасидаги баъзи актуал проблемалар ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 1.
41. Решетов В.В. Ўзбек тили диалектларини монографик ўрганиш. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 1.
42. Тошкент область ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1976.
43. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. «Ўқитувчи», Тошкент, 1975.
44. Усмонов С. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида омонимлар ва синонимлар. Илмий асарлар. 12-чиқиши, Тошкент, 1959.
45. Усмонов С. Метафора, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1964,
46. Фозилов Э. М.Кошғарий ва унинг «Девон»и. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 5.
47. Шержонов М., Нуржонов К., Эшжонов Ш. Янгибозор тарихи. «Хоразм» нашриёти, Урганч, 2005.
48. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тилининг шеваларга муносабати масалалари. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 1.
49. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1962.
50. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тилининг лексик нормалари. «Нутқ маданиятига оид масалалари». «Фан», Тошкент, 1973.

51. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларни ўрганиш ҳақида умумий маълумот. Ўзбек шевалари луғати. «Фан», Тошкент, 1971.
52. Шоабдурахмонов Ш, Ишаев А. Ўзбек шеваларининг ўрганилиши ва навбатдаги вазифалар. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 5.
53. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси ва навбатдаги вазифалар. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 5.
54. Ўзбек тилдаги арабча ва форсча сўзлар луғати. «Ўқитувчи», Тошкент, 1996.
55. Ўзбек тили лексикологияси. «Фан», Тошкент, 1981.
56. Ўзбек халқ шевалари луғати. «Фан», Тошкент, 1971.
57. Ўзбек шевалари лексикаси. «Фан», Тошкент, 1991,
58. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1957.
59. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1960.
60. Ўзбек тили лексикологияси ва грамматикаси масалалари. ТошДУ илмий асарлар тўплами. 561-сони, Тошкент, 1978.
61. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. «Рус тили» нашриёти, 1, 2, Москва, 1981.
62. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1978-.
63. Қораев. С. Географик номлар маъноси. Тошкент, 1978.
64. Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1959.
65. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Ўзбекистон ФА нашриёти. Тошкент, 1957.
66. Ҳозирги ўзбек адабий тили. «Фан», Тошкент, 1966.
67. Ўзбек тили грамматикаси. «Фан», Тошкент, 1975.
68. Ҳозирга ўзбек адабий тили. «Ўқитувчи», Тошкент, 1980.

ILOVA

Lugʻat

a

abay—bir narsadan qoʻrqqanda ishlatiladigan undov soʻz; doʻq, poʻpisa.

abigor I – kambagʻal, ahvoli ogʻir.

abigor II—sarson, sarson-sargardon, ovora.

av I—baliq tutadigan toʻr.

av II—ishton ogʻi: aving yirtilibdi, tikib qoy.

ava—qoʻshni; hamisha qoʻngishi-ava tarzida ishlatiladi.

avzalaliq // avzalachiliq—kelisholmaslik, bir-biri bilan ahil boʻlmaslik, bir fikrga kela olmaslik: avzalachiliq avzindagʻin oldirar.

avzachiq—sir saqlamaydigan odam, sodda, befahm, anqov.

avzibirchilik—hamjihatlik, birdamlik, bir-birini qoʻllash: avzibirchilik bar yerda hamma vaj boladi.

aviz—ogʻiz suti (yangi tuqqan sigir suti); aviz bārāk-- ogʻiz sutidan pishirilgan ovqat.

avishmaq—ortib qolmoq; avishtirmoq—orttirmoq: pulim avishib qaldi.

avrüv—ogʻriq, kasal: avrüvi yaman oxshidi.

avrimoq—kasal boʻlmoq: qongishingiz avrib qapti.

agʻa—1. aka; 2. yoshi kattaroq erkaklarga hurmat bilan murojaat qilish.

agʻayni—agʻa-ini, aka-uka.

aviz isqamaq—sinab koʻrmoq, biror narsani bilib olmoq: bir sapar barib avzini isqab kor.

aviz maylamaq—1.aldamoq, amalga oshmaydigan gap bilan ovutmoq; 2. pora bermoq: avzini maylamasang ishing bitmidi.

adagʻarva—yosh bolalarni yurishga oʻrgatish uchun qilingan uch gʻildirakli yogʻoch aravacha.

azgʻantay // azimchiq—oz-moz, ozgina: toygʻa azimchiq pil chiqmadi.

ayazlamaq—shamollamoq, sovuq tegmoq: ayazlap qagʻan äkän.

ayaq salma—nasos yordamisiz oʻzi oqib keladigan ariqcha.

ayaq suv—daryo, anhor yoki kanaldan oqib keladigan suv.

ayiq—xushyor, spirtli ichimlik ichmagan yoki ichsa ham mast bo‘lmagan (odam): ayiqmisan, masmisan?

ayilmaq—1. spirtli ichimlik ichgandan keyin o‘ziga kelmoq, xushyor bo‘lmoq: axsham ko‘p bo‘g‘an äkän, bugun ayildim. 2. tuzalmoq, sog‘aymoq.

ayirmaq I—1.yormoq: bögün minav otinlardi ayiramiz; 2. ajratmaq: xotin ayirish asan ish amas.

ayirmaq II —farqlamoq, farqini bilmoq.

ayirmoq III—bolani sutdan chiqarish ma’nosida qo‘llanadi.

ayqilli-uyqulli—ayqash-uyqash: barisini ayqulli-uyqulli etib yuwarding.

aymaq—jazolamoq, chuv tushirib ketmoq, aldab ketmoq.

ayna—1.deraza: aynani achib qoying. 2. ko‘zgu.

aynag‘i—narigi tomon.

aytim—xalq og‘zaki ijodining nazmiy bir janri, qo‘shiq.

aqlaval—aql o‘rgatuvchi.

aqqalmaq—olib qolmaq: balani aqqaldi, bervärmädi.

aqqash—kuzgi nav qovun; mayda to‘rli, rangi oq-ko‘kimtir, shirin qovun.

aqqin—suvning tez oqib turgan joyi.

aqtiq // axtiq—nabira.

aqtiq-chavliq—nevara-chevara.

aqnavat—yozgi nav qovun; rangi oq, po‘chog‘i to‘rsiz, yupqa, shakli uzunchoq, shirin qovun.

aqtaqir—ekin ekilmagan taqir (yer).

al—ha; xo‘sh: al, asa men ketdim.

ala vag‘irdi—g‘ala-g‘ovur, vag‘ir-vug‘ir.

alapasirdi—olag‘ovur, shovqin-suron, to‘polon, qiy-chuv.

albiramaq // alviramaq—dovdiramaq, sarosimaga tushmoq.

alipsatar-- chayqovchi.

alishtiriq—tutantiriq: alishtiriq qoyib yaq.

alishtirmaq I—almashtirmoq

alishtirmaq II—suhbatni jonlantirmoq.

amdamlı // andamlı // amdamlıvala // annamlı—yaxshi, juda yaxshi, tuzuk.

anggudik—ongsiz, es-xushini yo‘qotgan: ne, anggudik bop qalding.

aynaq-minyaq—u yoq, bu yoq: anyaq-minyaqa yuravirma.

ayner—minyer—u yer, bu yer: ayner-minyerga baralmimis.

ang—oling.

arroq // angarraq—nariroq: angarraq tur.

angatang—ajablanish; angatang bolmaq—hayron bolmoq, tong qolmoq.

anglimaq—poylamoq.

angsharmaq—bilmoq, idrok qilmoq.

angraymaq—baqrayib qarab turmoq.

apa—1.ona; 2. ayollarga hurmat ma’nosida murojaat.

apshiq—ikki oyoq oralig‘i, chot.

aptiramaq—yanglishmoq, adashmoq.

aralamaq—oraga tushmoq, ajratib qo‘ymoq, yarashtirmoq.

arg‘i—narigi.

arja—sandiqlik; arjani achinglar, korik.

arqa yoq—shimol tomon: arqa yoqda turibdi, akitavur.

arqayin—bamaylixotir, bemalol.

arqali—jinni (asabiy kasalga yo‘liqqan kishi).

arqashmaq—orqasiga mindirib ko‘tarmoq: balangi arqashtirib ket.

arna—anhor, katta ariq.

artiqmach—ortiq, ortiqcha.

asmaq—ovqatga unnamoq, ovqat pishirmoq: opa qazan asib yuwardim.

asma shorva—yog‘ solmasdan go‘sht va piyozni suvda qaynatib pishiriladigan sho‘rva.

astardesh—paxtasiz tikilgan chopon: astardesh qoyib tik.

atanaqlamaq—kichkina bolaning yurishga harakat qilishi.

atanmaq—shuhrat qozonmoq, mashxur bo‘lmoq.

atiz—ekin maydoni, paykal: atizg‘a ekkänim ko‘gardi.

achilishmaq I—kayfiyati yaxshilanmoq, kasaldan tuzala boshlamoq.

achilishmaq II—dilkashlik qilmoq, ko‘ngil ochib gapirmoq, o‘zini erkin his etmoq: hech qisinmiy achilishib o‘tiringlar.

ä

ädän—poygoh, (uy, xonaning eshik tomonidagi qismi): ädännän tavilsa, torga otma.

äglänmäk—kechikmoq, kechga qolmoq.

äjäb—xo‘b, mayli: äjäb, siz novi desangiz shu.

äkä—ota.

äkkilmäk—olib kelmoq.

äpëshlamäk—ardoqlamoq, avaylamoq: pay äpëshlädingov, ari-beri etta qoy.

äplämä—naridan-beri, pala-partish, xo‘ja ko‘rsinga: yaxshilab uzat, äplämä etmä.

äppermäk—olib bermoq: uradan gashir äppering.

äri—yo, yoki: äri ishlamiydi, äri ketmidi.

äsä—bo‘lmasa, yo‘qsa, aks holda: äsä, men kettim.

ästi—aslo: asti sorama, nuvi bog‘anini.

b

bardash—chordona: bardash qurmaq—chordona qurmoq.

badabad—maqtanchoq.

badya—ovqat solinadigan yoyiq idish.

badqiliq—badfe‘l

bäjäläk—yangi tug‘ilgan qo‘zichoq.

bal—asal: bazardan bal olamis.

balaq—pocha (shim, ishton pochasi).

baldaq I—dasta, sop, tutqich: chaynikdi baldag‘innan usha.

baldaq II—xalqa (zirak): baldaq sirg‘angi taq axir.

baldiz—qaynsingil (kuyovning qiz ukasi): baldizing bilan kemadingma.

baqalaq—semiz odamga nisbatan ishlatiladi.

bäräk—ovqat turi, chuchvara.

basabas—ur-yiqit, qirgʻin, toʻpolon, tiqilinch.

bat—qoʻpol, dagʻal.

batmaq—batqoq: yerlar dim batmaq, barmay qoyavur.

bayagʻi—avvalgidek: bayagʻi shu turishi, oʻzgarmagan.

bergi—qarz: manga bergisi bar, hali bermadi.

bet I—varaqlar: daftaringi betini yirtma.

bet II—yuz, aft-bashara.

beshak—qovun navi, kuzgi qovun, rangi koʻkimsir, katta qovun.

beshikortik—beshik ustiga yopiladigan chit, mato.

bikach // bikachi—qaynsingil

bilamaq I—aralashtirmoq: avqatni bilavar.

bilamaq II—iflos qilmoq: nuvgʻa ustingi bilading?

bilashiq // bilgʻashiq—1. kir, iflos: uyi bilashib yotibdi. 2. chatoq, chalkash: uning ishi bilashiq, aralashma.

bijana—1.danak; 2. magʻiz.

biyi—yanga, kelinoyi.

biräsä—baʻzan, baʻzi vaqtda; goh-goh, gohida.

birdäy // birdiy—hamisha, hamma vaqt.

birda-yarim—bir necha, birmuncha.

birpara—baʻzi bir, baʻzan birovlar.

bir hiyli I—ayrim, baʻzi: bir hiyli adam yazda ariqliydi.

bir hiyli II—katta, ulkan: uyni ichi bir hiyli bar.

bir hiyli III—pishiq, uddaburon: senam bir hiyli borsan.

bidir-bidir—gʻadir-budir: bidir-bidir badring yaxshi boladi.

bizbizalaq—buzmoq, buzib yubormoq.

bichqi—qoʻl arra.

bolä—opa-singilning bolalari, xolavachcha.

bolishmaq—biror ishga yordamlashib, tugatib yubormoq.

botaka—parranda oshqozoni.

buzbaqa—muzdek, sovuq (odam tanasiga nisbatan).

bulg'amaq—silkitmaq: qolini bulg'ab meni chaqirdi.

burundiq ena—vakil ona (kelinni mashinadan ko'tarib tushiradigan ona).

burt—mo'ylov; burtlas—mo'ylovdor.

burch—qalampir, garimdori.

bürünch—guruch.

büyürgün—indin, ertadan keyin.

d

dal—1. Tut daraxtining silliq, chiroyli shoxchasi. 2. Pilla qurti bargi bilan tashlanadigan tut shoxchasi.

dalan—darvozadan to'g'ri kiriladigan katta, uzun xona.

dayav—baquvvat, bardam: bizing kampir hali dayav.

dasmal—qozon, idish-tovoq yuvgich.

dasmal siqmaq—laganbardorlik qilmoq.

dävräk-tush—tevarak-atrof: dävräk-tushda vondiy adam yoq.

däliz—karidor, dahliz.

däpäläshmaq—urushmoq, mushtlashmoq.

däpäng—baland boyli, yirik jussali adam.

dap bolmaq—yo'q bo'lmoq (ayollar qarg'ishi): ha ilaya, dap bolg'aysan.

digirchäk—g'ildirak.

dig'iriq—jin ko'cha (tor, aylanma ko'cha).

dim I—juda, g'oyat: dim yaxshi.

dim II—hech, mutlaqo, tamomila: pulim dim qomadi.

dimatala—juda, juda ham.

dimiq—dim, havosi og'ir: tamding ichi dim dimiq äkän.

dong'ir—yog', benzin soladigan tunuka idish.

donggäläk—dumaloq, aylana.

e

ejashmaq—o'chakishmoq, tortishmoq.

elänmäk—yolvormaq, iltimos qilmoq.

eläshmä—ayb, gunoh: hech eläshmasi yoq.

eläshtirmaq—ayblamoq: elashtirmanglar gosh azraq idi.

elli I—enli, enlik.

elli II—raqam, ellik.

elti—to‘y-marakadan qolmaydigan xotin.

enä—buvi: bizär äkämizi apasini enä dimiz.

epli—epchil, chaqqon, mohir, ishning ko‘zini biladigan: epli kelin kārākmä, sepli kelin kārākmä.

ertäng—ertaga; ertängina—ertasiga.

erganäk—to‘siq, g‘ov.

esür—tentak, telba, merov.

esirmaq—1.kekkaymoq: indamay o‘tir, esiravurma. 2.mast bo‘lmoq.

eshäxari—qovog‘ari.

g

ga // gä // güydä—ba‘zan, goh, gohida.

gäzzik—navbat, gal: hali seni gäzziking kemädi.

gächchi—echki.

gäshir—sabzi: palvg‘a gashir saldingma, ozi.

gittäy—jindek, ozgina, qittak.

gonänmaq—yolchimoq: jay salib gonändi.

güdük—anqov, telba, tentak, merov.

güldürmama—momaqalldiroq.

gumlämäk—yashirmoq, yo‘qotib yubormoq.

guppi—jun yoki paxta solib tikilgan qishki issiq ustki kiyim (фуфайка).

gürüng—1. gap, suhbat; 2. ziyofat, gäshtäk.

h

hädävr—1. birmuncha, bir qadar, ancha, uncha-muncha: hädävr baliq ushab kepdi; 2. bir amallab, zo‘r-bazo‘r, amal-taqal qilib. □

häkäk—zag‘izg‘on, hakka.

häbbän—poliz ekinlari ekilganda urug‘ tashlanadigan yer.

hālāk bolmaq—ovora bo‘lmoq, tashvishga solmoq, urintirib qo‘ymoq.

haliqlamaq // halliqlamaq—hansiramoq.

hapliqmaq—dimiqmoq: dim hapliqib ketdim.

hāz—kayf, huzur, maza, rohat.

haz etmaq—kayf qilmoq, maza qilmoq.

hav—undov so‘z: ha:v ichmabsang‘o, al ich.

hava // havva—ha; havvang—ha, shunday (tasdiq, hurmat).

havandar // hostar—homiy, homiylik, himoyachi, yordam beruvchi.

havlāki—hovliqma, shoshqaloq.

hoppiqmaq—dimiqmoq, havo yetishmay bo‘g‘ilmoq.

I

ibinli-chibinli—bola-chaqali, nevara-chevarali.

ilik—qulflik, berk: uyi ilik ākän, ko‘ralmadik.

ilgishtirik—do‘lana: yapdi boyinda ilgishtirik bar ākän.

ilmäk—qulflamoq: uyingi ilib kelag‘ay.

iltāshmäk—yetishmoq: samalyotg‘a zo‘rdan iltashib qaldim.

izg‘ar—nam, zah, ho‘l.

ich qismaq—ziq bolmoq, zerikmoq, ichikmoq: ichingiz qismadima?

ichkär—ichkari: qiz ichkarda, hali chiqmadi.

ichäk—tom, tom usti: ākäm ichakda oxshidi.

ishqirmaq—xushtak chalmoq: tishing barda bir ishqir.

İ

īgirt—tovuqning chala tashlangan tuxumi.

ījjan—qiyma.

ītavara—sarson-sargardon.

īyin—yelka: iyningi kotarib yur.

īyinbash—kiyim-kechak.

īyttirsäk—govmija

īyttirg‘in—mo‘l-ko‘l. juda ko‘p: bazarda iytirg‘ing‘o.

īyttüynäk—sapcha

j

jalatay—yomon, ko‘p gapiradigan ayollarga nisbatan ishlatiladigan sifat.

jigildäk—yovvoyi, mayda jiyda.

jimsi—ziqna, hasis.

jin qarshmaq—asabiylashmaq.

jiyriq—1. ajin; 2. buklangan joy, g‘ijimlangan joy (kiyimga oid).

jir—janjal, g‘avg‘o: yurgan yerda jir chiqarma.

jirpiq—satang, tannoz.

jirtanglamaq—1. Beo‘rin harakat qilmoq, o‘rinsiz kulmoq; 2. Ishva qilmoq (xotin-qizlarga nisbatan).

jogi—mug‘ombir, ayyor, hiylagar.

jalli—yaxshi, tuzuk, to‘g‘ri.

jubay I—juft, qo‘sh, qo‘shaloq; sherik.

jubay II—er yoki xotin.

k

ka:sa—payola.

kasalamaq—kesib bo‘laklamoq, qovunni uch, to‘rt bo‘lak qilib kesmoq.

kabza—kurak suyagi.

kadi—qovoq; dasmal kadi—idish-tovoq yuvadigan qovoq; shangil kadi—suv kadi (kurjka sifatida ishlatiladi); almakadi—tomosha qovoq; naskadi—nosqovoq; chilimkadi—chilim soladigan oshqovoq; palavkadi—yaxshi nav oshqovoq; dastarkädi—katta oshqovoq; kädi bäräk—qovoqdan qiyma solib pishiriladi; kädi gomme—qovoq somsa.

käyvänä—1. To‘y, marosimlarda ayollarning isj boshisi; 2. Dasturxonchi.

kala bolmaq—voyaga yetmoq, aqlga kirib qolmoq.

kältä—pakana: kältä äkän kormabman.

kälchik—duduq: anav kalchik bala ne.

kämis-kutik—kam-ko‘st.

käp—po‘st: ichim käp bolib ketdi.

käpcha-- kichik belkurak: käpchani sindirg‘animizda tinarmiz.

käpchasi kelishmäk—uquvli, epchil.

kärbich—gʻisht

kärilmäk—kekkaymoq, kibrlanmoq.

kaxuda—1. Oqsoqol; 2. Toʻy, marakalarni boshqarib boruvchi shaxs.

kesä—koʻndalang; kesäsinä—koʻndalangiga, eniga.

keskir—1. Oʻtkir (tigʻI oʻtkir) 2. Koʻch. Choʻrt kesar odam; epchil.

kirttäy—qittak, jindak.

kichchi—kichik, kenja.

kok—osmon.

kokchü—poʻchogʻI yupqa, magʻzi qizil rangli, eniga qaraganda uzunroqkichik qovun.

kolik—ot-ulov, transport.

komäk—hashar: komäkkä keldim; komäkchi—hasharchi.

konä—eski

komkombäk—koʻm-koʻk.

korik—tandirning ortidagi va pastidagi teshigi.

kürtük—joʻxori yoki bugʻdoy unidan qilingan xamir ovqat: jügäri kürtük—joʻxori unidan qilingan ovqat; qayish kürtük; uzma kürtük—xamirni qoʻlda uzib solib pishirilgan ovqat;

kürtä—paxta solib tikilgan yoqasiz, oldi yopiq yosh bolalarning ust kiyimi: kürtäsini kiydirib qoʻy.

I

labirdaq—vaysaqi: yurgan bir labirdaq adam.

labirdamaq—tez-tez gapirmoq, bidirlamoq.

lavap kasa // labkasa—chinni kosa: lavap kasagʻa sap, ayron apki.

laqqa—darrov, birdaniga, bir zumda.

lal-soqov

laplama—rang-barang, turli xil boʻyoqlar aralashmasi.

laplamaq—1. Lovullamoq; 2. Kuydirmoq, achishtirmoq.

lappa—shartta.

lābzina—pashmak holva.

m

madrat—tashvish; musibat, azob: ozinga bir madrat bopti.

malamijir-- 1. Tuturuqsiz, mujmal; 2. Aralash-quralash, ayqash-uyqash. 3. Chalkash, tartibsiz.

mā:ül—payt: qaysi mā:äl kesin.

māling—mana oling (hurmat shakli)

mama—1. Kampir. 2. Katta buvi (buva va buvining onasi); 3. Mama (qari kampirlarga hurmat tariqasida murojaat).

manat—pul.

māzgil I—marta: nichcha mazgil ovqat beradi.

māzgil II—vaqt, payt: mazgilinda avqatlanib yur.

māzi—bexuda, bekorga: mā zi otirg'an ākānda.

mayak—tuxum.

mardash—chordana: mardashdi qurib bir otiribdi.

marqa—oppoq ayollarga nisbatan ishlatiladigan sifat.

mäs—1. Xushchaqchaq, baxtiyor; 2. Zo'r.

mäsälänkäshtän—ya'ni masalan.

mayirmaq—mayib qilmoq: bir yerini mayirib qoyma.

mayliq—yog'li ovqat yegandan keyin qo'lni artadigan sochiq.

mayriq—mayib.

mashava—moshxo'rda

mäshtäk—o'smagan, qotma bola.

manglay // **mangnay**—peshona; mangnayi qara—baxti qora.

meshqorin—mechkay, yebto'ymas.

mijmij—injiq.

mindet—mana bunday qil.

minyer—mana bu yer.

mirg'a—yumshoq, yangi o'sib chiqqan.

miyshaymaq—qiyshaymoq, egilmoq.

mulgimäk—mudramoq: maylisdada mulgib otiradi.

murrik I—kichik, pakana: sening bagʻalaring dim murrikav.

murik II—gʻadir-budir, burishgan (qovun, meva): murrik qovun.

n

navxan—ipak qurti.

naxuna—koʻr, soʻqir.

namaxsham* // *namashsham—quyosh botgan payt.

nashvati* // *nashoti—nok.

näl* // *nälchä—nihol.

närsä- qara—mol-mulk, asbob-uskuna, buyum-ashyo.

nuvi -- nima, nuvini—nimani.

nishetvatir—nima qilyapti.

nerda?—qayerda.

o

ortamiyana—oʻrtacha: ishlarimiz ortamiyana.

osmaq—baliqni tozalamoq, kesib boʻlaklamoq.

otirishma—ziyofat, gap.

oydiq—chuqurcha.

oymaq—angishvona: qolinda oymaq, bir narsa tikvatir.

ongishiq—tirikchilik, hayot kechirmoq.

ö

ojäk—buzoq: ojaking ullaib qopti.

ogichchä—hoʻkiz.

ozli—yopishqoq: uning dim ozli äkän.

ozli-ozl—faqat oʻzlari

okchä kotarmäk—turmoq, ketmoq.

ormäjäk—oʻrgimchak

otläshmäk—1. zoʻraymoq, kuchaymoq (kasalga nisbatan); 2. Haddan oshmoq

ong—old, old tomon.

p

pa—1. Eh, voy, bay-bay, oh. (taajjub, afsus yoki qoyil qolganda qo‘llanadi); 2. Ee, ho (istehzo anglatadi).

pay I—ay, voy, eh (undov): pay shu ishlaringi qo‘ysanga.

pay II—ulush, hissa: mening payim qani?

pay III—juda, nihoyatda: palaving pay mazali bo‘g‘anakan.

pay IV—juft: kavshingi payi qani?

payapl—tor, kichkina ko‘prik.

payir—xamirturish.

palla—tarvuz, qovun pochogi

panqi—anqov, avsar, kallavaram.

para—ba‘zi, ba‘zi bir: adamlardi bir parasi shaytan boladi.

paraxat—tinch, osoyishta.

pasirdamaq // patirdamoq—to‘polon qilmoq

pat—kuch-g‘ayrat.

pat qaytmaq—hafsalasi pir bolmoq.

parlanmaq—kuchaymoq, baquvvat molmoq.

patlaviq—qabariq, shish, pufak.

patlaymaq—o‘qraymoq: mang patlaymang, beraman.

patrat I—chalkash, chatoq, chala: ishi patrat.

patti-satti—mayda-chuyda.

pä:ki—ustara

palpis—faxmsiz.

parchlamäk—1. Mustahkamlamoq, mahkamlamoq; 2. Zich, tigiz qilib tiqmoq.

päsältäk—pastroq.

patik—ship: patiklari qap-qara äkän.

patrat II—janjal, mojaro, g‘avg‘o: patrat chiqarmiy borib ke.

pattangi chashirmaq—to‘s-to‘polon qilmoq, halaqit bermog

pilislamaq—mag‘or bosmoq.

pitta—andak, biroz, birmuncha.

porrik—puch.

psi qurimaq—hafsalasi pir boʻlmoq, orzu-havaslari puchga chiqmoq, umidsizlanmoq.

pisqimaq—tutamoq (otin, has-hashakning yonmasdan tutashi)

pisqitmaq—changimoq: astan sipir, pisqib ketdi.

porsimaq—changimaq: yollar porsib yatibdi.

possiq—xamiri yupqa yoyilib, qozon yoki tovada, yogʻda pishiriladigan non.

q

qabirchaq—1. Postloq, qobiq. 2. baliq tangachalari; yupqa qatlam.

qanggʻitmaq—masxara qilib kulmoq, tegajoqlik qilmoq, mazah qilmoq, kesatmoq.

qayzamoq I—birovni-birovga qarama-qarshi qoʻymoq.

qayzamaq II—biror narsani uzoq chaynab oʻtirmoq.

qayiq lagan—choʻziq, tunuka togʻora

qayish I—bugʻdoy unidan qilingan, xamirni yupqa, toʻrtburchak shaklda kesib, qatiq yoki yogʻ solibyeyiladigan ovqat.

qayish II—kamar: qayishingi taqib yur.

qayni—er yoki xotinga qarindosh bola.

qaytish bolmaq—vafot etmoq, oʻlmoq: yaqinda atam qaytish boʻldi.

qaqiriq // qaqriq—balgʻam

qapchimaq—ilib olmoq.

qapilmaq—tugab ketmoq, yoʻq boʻlmoq, topilmaydigan boʻlib qolmoq.

qapishmaq—yopishib qolmoq.

qapchiq—hamyon.

qapshirma—goʻmmani yogʻda emas, faqat oʻzini tovada pishirish.

qaraqazan—qattiq sovuq.

qaraqan—zahar-zaqqum.

qorayli—olxoʻri.

qaruvli—kuchli, baquvvat: u kishi dim qaruvli idi.

qarshi—har gal.

qat—1. Xona; 2. Qavat: yipdi uch qat etsang qaruvli boladi.
qatim-qarish—aralash-quralash; chalkash-chulkash.
qatma—qabziyat
qachar—tana, gʻunajin.
qarchang—serjahl, badjahl, tajang.
qäddä—urf-odat, udum, qoida.
qanakäy—qayerda? Keldima qanakay?
qidirishma—sayr, tomosha.
qizilcha—qizamiq.
qizma—qizuvchan, serjahl, jizzaki: qizma adam bilan qizishma
qiyamatlik—tutingan: qiyamatlik apam.
qiyqang—betayin, beburt: shu qiyqang ish pitirama.
qiytiq—kichik bir boʻlak (yer).
qilchiq—qiltanoq.
qiristan—mavhum, hech yerda yoʻq joy: hech yer, hech qayer.
qurmush—kichik toʻrtburchak shakldagi goʻsht solib pishirilgan goʻmma.
qirchimaq—1. Qirmoq; 2. Archimoq, artmoq.
qisinmaq—qiynalmoq; oʻngʻaysizlanmoq, hijolat tortmoq
qitmir—hasis, ziqna, qattiq qoʻl (odam).
qoqir—olifta, gerdaygan, maqtanchiq, magʻrur (odam).
qolaqqi—ish haqi, biron ishni bajargani uchun toʻlanadigan haq.
qolachiq—sahiy, hotamtoy: qolachiqning yoli achiq.
qolliq—qolqop: bazarda jun qolliqlar bar.
qonaq I—tovuq tunaydigan yogʻoch: tovuqlar qonaqqa chiqib oʻtirdilar.
qonaq II—sochdagi mayda kepak: sochingi qonaq bosib ketibdi.
qonmaq—joylashmoq, oʻtroqlashmoq.
qongishi—qoʻshni: qongishilaring kemadima?
qoʻtarmaq—1. Biror narsani (don yoki suyuqlikni) bir idishdan ikkinchi idishga solmoq, quymoq; 2. Ichimlikni bir varakayiga ichib yubormoq.
qotir—choʻtir.

qotir barak—xamir ichiga qiyma va tuxum aralashmasi solib pishirilgan ovqat.

qo‘shaliq—ayollar boshiga bog‘laydigan ro‘mol.

qoshmaq—ota-onasi boshqa-boshqa millatdan bo‘lgan oilaning bolasi.

quda-qayim—kelin va kuyovning ota-onalari.

qundaq—yo‘rgak: balani qundaqda qoysang yaxshi uxldi.

quramaq—tuzmoq, tashkil etmoq.

quri—1. Faqat, nuqul; 2. Quruq, hech narsasiz.

qüt—xuddi, aynan: qut shuni ozi äkän, qarasam.

qutarmaq I—tugatmoq, tamomlamoq.

qutarmoq II—vafot etmoq, olmoq: men barsam qutargan akan.

r

ravaraq—lang (ochiq): eshigimiz ravaraq achiq.

raptar—yuz, bashara: raptaring qurg‘ay.

rapida—non yopish asbobi.

ra:ash—chet: yopdi rashinda osib turibdi.

z

zag‘ama—kepchik.

zadirdatmaq—qaqshatmaq; zirillatmaq.

zaqqim—zahar: ilaya yeganing zaqqiming bog‘ay.

zamariq—zamburg‘, qo‘ziqorin.

zamcha—handalak.

zälal—zarar: zäläli yoq, hech etmiydi.

zangi—shoti, narvon: zangini qoyib chiq.

ziy—zah, zahob.

ziykäsh—zahkash: uyi ziykäshdi boyinda.

ziylamaq—zahlamoq.

zil—og‘ir: nedigan zil bi temir.

zingkäymaq—qaqqaymaq, hech ish qilmay bekorga turmoq.

zingkildämaq—tez-tez kelib turmoq, bezor qilmoq.

zirziramaq—sovuq yemoq, sovqotib qaltiramoq.

zibirdamaq—gʻizillamoq.

zim—yoʻq, zim etmoq—yoʻq etmoq.

zinggʻimaq—juda tez yugurmoq, yelmoq, yelib-yugurmoq.

zinggitmaq // *zingmaq*—irgʻitmoq, uloqtirmoq.

S

sadap—tugma: yagʻasi tola sadap äkän.

savax—ip: iynasi savaxli äkän.

savliq—sogʻlik: savliq bosa berarman.

savmaq I—tugamoq, tamom boʻlmoq: toy savmaq axsantamas.

savmaq II—sarflamoq, harjlamoq: pulimi hammasini savib boldim.

saxana—oʻlsin, qurib ketsin (ayollar qargʻishi).

saz I—musiqqa cholgʻu asbobi.

saz II—taxta pol tagiga yoki poydevor ustiga qoʻyiladigan yogʻoch.

sallanmaq I—1. yasanmoq, oʻziga aro bermoq; 2. Chayqalib, ikki yoqqa tashlanib yurmoq: kelar sallana.

salma—kichik ariq, ariqcha, ariqning shahobchasi.

salpildamaq—tebranmoq, silkinmoq, osilib turmoq.

sälki—boʻsh (tarang emas).

sambirdamaq // *simbiirdamaq*—valdiramoq, mingʻirlamoq.

samsam—koʻp va behuda gapiruvchi (odam).

samsamlanmaq—ezmalik qilmoq, gap sotmoq.

sangi // *sangki*—daydi, sayoq.

saramas—sariq kasali: ayalim bir ay saramas boldi.

sangmäk—daydimoq, bekordan-bekor yurmoq.

sä:ar—eʻtibor.

särlämäk—razm solmoq, diqqat bilan qarab turmoq, eʻtibor qilmoq.

sarxim—kurjka.

särilmäk—choʻzilib yotmoq: särilmiy tur orningnan.

särmälümäk—paypaslamoq (biror narsani izlamoq).

säs-sämär—ovoz-sado: chaqirdim, säs-sämär chiqmadi.

serraymük—o‘qraymoq.

simtiq—iflos, faxmsiz.

silmaq—shilmoq, shilib olmoq.

siy—izzat-hurmat: siyli mimanlar keldi.

siyla—doka, marli.

siplik—axlat, supurindi: sipliklardi yig‘nab, apparib tashanglar.

sipsä—supurgi: sipsäni tiklāb qoymidilar.

sipirmaq—supurmoq.

sirish—yelim (mahalliy yelim).

slapcha—qo‘l yuvadigan idish.

sozma—rezinka, rezinka tasma.

soqalamaq—turtkilamoq: ne soqaliuvrasan, gaping bosa ayt.

solqim—shingil, bosh (uzum).

suzilmäk—uylanish to‘yida kuyov yigit va jo‘ralarining hurmat yuzasidan ta‘zim qilish marosimi.

t

tava—egat, jo‘yak.

tavlamaq—1. Buramoq; 2. Aylantirmoq.

taza—yangi: taza koyläk olibsama.

tayg‘aq // *tayinchaq*—sirranchiq.

tayin—tayyor, naqd. Taying‘a shayin—tayyorga ayyor.

taylaq—yalang‘och: qishdi suvig‘inda taylaq yurgan äkän.

taxya—do‘ppi: marakada taxya kiyadilar.

tamaqsav—ovqatni ko‘p yeydigan odam, mechkay.

tambash—tom: tambashdan alib tushag‘ay.

tapa-tasdan—qo‘qqisdan, kutilmaganda, birdaniga.

tas—sal: tas qasa tushib ketar idi.

tas-talxan—tilka-pora, mayda-mayda, parcha-parcha.

talapkar—da‘vogar, haq talab qiluvchi.

tatarik—tayyorlik, taraddud; tashvish: unchalik tatarik kārākmidi.

tengtush—tengdosh, tengqur.

ters—teskari, o‘jar, qaysar.

tikach—chakich.

tiskinmak—cho‘chimoq, cho‘chib tushmoq.

timtiris—jim-jit: xanaga kirsam, timtirs.

tirmaq—yomonlamoq, birovning orqasidan yomon gap gapirmoq.

tirraymaq—gerdaymoq, kekkaymoq.

tish—tashqari: korpachangi tishi qani.

tongitqa—soy, ariq va yo‘llardan suv o‘tkaziladigan quvur.

tushkirmäk—aksirmoq.

tüshürim—foyda, kirim.

y

yag‘day—hol-ahvol, shart-sharoit.

yazg‘it // yaziq —taqdir, qismat.

yazdirmaq—1. Qo‘yib yubormoq, bo‘shatmoq, yechib yubormoq. 2.
tugmasini yechmoq, ilgagini chiqarmoq.

yazilmaq—huzur qilmoq, vaqtixushlik qilmoq.

yazmaq—yoymoq: xamiringi yazib boldingma?

yaqmaq—o‘rtamoq, kuydirmoq.

yaqti—yorug: xanalar dim yaqti.

yalang—hamisha.

yalpa—birdaniga, shu zahoti

yangag‘i—boyagi: yangag‘i bala.

yangaldan // yangaldandan—boshidan, boshqatdan.

yangsilamaq—taqlid qilmoq, masxaralamoq.

yarangmaq—ko‘nglini topmoq, yoqmoq; xushomad qilmoq.

u

uyqash—o‘xshash: bir-birina uyqash, alaviring.

unashi—ugra osh: axirinda bir unashi pishirvar.

urniqmaq—qoqilmoq.

urpa—xamir yoyganda sepiladigan un.

urpang—chang- to‘zon.

ushaq—ozg‘in, kichkina (odam).

uykülänmək—suykanmoq, ishqalanmoq.

uyranchik—biror hunarni endi o‘rganib yurgan (odam)

uytmaq—parrannda, hayvonlarni tozalagandan keyin olovda kuydurish.

ulgi—andoza, o‘lcham, bichim.

utük I—kir, iflos.

utük II—dazmol: utuk ishladima.

uchäk—tom: uchakda narsalar kop, tushiringlar.

v

vazzildamaq—vijirlamaq, ko‘p bemani so‘zlamog.

vap—qum aralash yaxshi tuprog.

varvar—vaysaqi, sergap, mahmadona.

varqilda—1. vaysaqi, mahmadona. 2. Yengiltak.

varqildamaq—vaysamoq, bemani so‘zlamog, mahmadonalik qilmoq.

vax // vaxey—eh, attang.

vaj—narsa, predmet: xanada vajlari dim kop.

vasvayron—juda vayron, xarob.

vijilda—vaysaqi, sergap, ezma.

vishirdamaq—pichirlamoq, shivirlamoq.

g‘

g‘abir-g‘ubir // g‘asir-g‘usir—zudlik bilan, tez, shoshilinch ravishda.

g‘abirish—xato, noto‘g‘ri, yanglish.

g‘abrishmaq—yanglishmaq, xato qilmoq, gapdan adashmoq.

g‘avish—yem- hashak uchun ekilgan jo‘xori.

g‘alavut—janjal, tashvish, adovat.

g‘ali—gilam: toshamaga g‘alilaring kop.

g‘alting – notekis: yollaringiz dim galting.

g‘aprindi—dim, shamol kelmaydigan bekik joy.
g‘aravaxana—xaroba, vayrona, xarobazor.
g‘arsa // g‘ippa // g‘arpa—shartta, to‘satdan, birdaniga, darhol.
g‘iddinglamaq—ezmalik qilmoq, vaysamoq.
g‘irramish—qattiq janjallashish, to‘s-to‘polon, ur-yiqit.
g‘irch-parch—1. Zich, tig‘iz; 2. Mustahkam, juda mahkam.
g‘ishsha—qamish, qurigan, chiy qiladigan qamish.
g‘oz—yong‘oq.

X

xaynaxay—albatta, shak-shubhasiz.
xaypinmaq—hayiqmoq, qo‘rqmoq.
xan-sultan—birovga bo‘ysunmaydigan, o‘zi bilganicha ish qiladigan shaxs.
xaraz—tegirmon.
xarmiz—tarvuz.
xiyallanmaq—ikkilanmoq, aynimoq, fikridan qaytmoq.
xiqqildaviq—hiqichiq.
xompish—semiz, xo‘mrayib yuradigan, zavq-shavqsiz (odam).
xostar—hayrihoj, mehribon, hamdard.
xoshyaqmas—dangasa, yalqov.

ch

chavliq—chevara: axtiqding bag‘alari chavliq boladi.
chächävlamaq—shovqin solmoq, janjal qilmoq.
chächuv—kelin kelganda ustidan sochiladigan shirinliklar.
chäshmaq—aqlidan ozmoq, es-xushini yo‘qotmoq.
chägä—qum.
chäkälämaq—torqilamoq: boshingi it chakalagay.
chäkächändir—tirishqoq, g‘ayratli.
chäkidä—suzma.
chän—mayor, o‘lchov: har bir narsaning chani bor.
chäkchäk—kichik, mayda bo‘g‘irsoq.

chechä—yanga, kelinoyi.
chigin—kurmak: burunchingi chigini bar äkän.
chigitlämäk—chigitli paxtani qo‘lda chigitdan ajratmoq.
chiyä—olcha.
chilmäk—chalmoq, chalib yiqitmoq.
chänkildävik—sergap, ezma.
chirkay—kichik, mayda pashsha.
chig‘—shudring.
chibirtqa—qamchi.
chig‘arishma—xalfana, gap.
chig‘inmaq—kuchanmoq.
chizim—kanop ip, arqon
chiqan—dugona
chiqtanchi—sarf-harajat, chiqim
chitnamaq—chertmoq, taqillatmoq.
choqaq—badjahl, yovuz.
chaqirishma—ziyofat, mehmodorchilik.
chaqqi-- qalamtarosh.
chalbir—shim.
chalim bermaq—o‘xshamoq, o‘xshab ketmoq.
chaliqmaq—asabiy kasalga yo‘liqmoq, ko‘z tegmoq.
chanoq—kosa, idish, ro‘zg‘or buyumi.
chang‘alaq—go‘zapoya.
cherchi—attor; mayda-chuyda narsalar sotuvchi shaxs.
chat—shox, o‘tin.
chatmaq I—aldamoq, pand bermoq.
chatmaq—qo‘shmoq, ulamoq, payvand qilmoq.
cholpi—cholvi.
cho‘mmiq—cho‘ltoq, to‘mtiq, qo‘lidan ish kelmaydigan (odam).
chopchimaq—balandga sakramoq.

chotli-- hisobli.

chokich—bolg'a

chokir—yemirilib tushgan tish qoldig'i.

chollamäk—suvsiramoq, chanqamoq.

chonkürmäk—biror yukni mashinadan tushirmoq.

choplämäk—yig'moq, termiq.

chop-chalang—has-chop.

chopchi—bolalar tomog'ida qolgan suyak, qiltanoqlarni oladigan tabib.

choräk—hajmi kichik non.

chug'il—chaqimchi, g'iybatchi.

chuqalaq—chuqur, chuqurcha.

chuqumlamaq—oz-ozdan olib yemoq.

chundik—tumshuq.

sh

shapirmaq—o'rinsiz sarflamoq.

shappat—shappati, tarsak.

shappatday I—bir bo'lak, parcha.

shappatday II—kichkintoy, yosh bola.

shilmaq—birovning bor-yo'g'ini olib qo'ymoq.

shimbil—hech narsa, hech nima.

shingshimaq—ming'irlamoq.

shumray—omadsiz, yomon odam, hech narsasiz.

shuttik—jinchiroq.

AXBOROTCHILAR RO'YXATI

Yangibozor tumani bo'yicha

1. Matchanov Yusuf. 1977-yil, ishchi, Boshqirshix qishlog'i.
2. Matnazarov Pirnazar. 1981-yil, ishchi, Boshqirshix qishlog'i.
3. Qalandarova Momojon. 1945-yil, nafaqaxo'r, Boshqirshix qishlog'i.
4. Raximova Durdijon. 1964-yil, uy bekasi, Boshqirshix qishlog'i.
5. Raximova Shoir. 1986-yil, o'qituvchi, Boshqirshix qishlog'i.
6. Otaniyozov Bekbergan. 1960-yil, ishchi, Boshqirshix qishlog'i.
7. Raximova Gulxumor. 1960-yil, ishchi, Qalandardo'rman qishlog'i.
8. Mangliyev To'liboy. 1966-yil, haydovchi, Qalandardo'rman qishlog'i.
9. Yo'ldosheva Durjon. 1990-yil, talaba, Qalandardo'rman qishlog'i.
10. Jumaniyazov Polvon. 1956-yil, fermer, Qalandardo'rman qishlog'i.
11. Rajabov Erkaboy. 1961-yil, montyor, Qalandardo'rman qishlog'i.
12. Rajabov Ochilboy. 1958-yil, haydovchi, Qalandardo'rman qishlog'i.
13. Yaxshimuratov Maqsud. 1990-yil, sartarosh, Cho'bolonchi qishlog'i.
14. Saparboyeva Omonjon. 1956-yil, nafaqaxo'r, Cho'bolonchi qishlog'i.
15. Kenjayeva Gulnora. 1964-yil, uy bekasi, Cho'bolonchi qishlog'i.
16. Rajabova Nazokat. 1987-yil, uy bekasi, Cho'bolonchi qishlog'i.
17. Bakiyev Alimbay. 1942-yil, vafot etgan, Bo'zqal'a qishlog'i.
18. Bakiyev Maqsud. 1968-yil, tadbirkor, Bo'zqal'a qishlog'i.
19. Quranboyeva Roziya. 1955-yil, nafaqaxo'r, Bo'zqal'a qishlog'i.
20. Nurmetov Hurmat. 1984-yil, haydovchi, Bo'zqal'a qishlog'i.
21. Rajabov Olloyor. 1959-yil, doctor, Bo'zqal'a qishlog'i.
22. Qutlimuradov Egam. 1971-yil, bog'bon, Bo'zqal'a qishlog'i.
23. Matsapayeva Xoljon. 1965-yil, hamshira, Bo'zqal'a qishlog'i.
24. Masharipov Baxtiyor. 1948-yil, nafaqaxo'r, Bo'zqal'a qishlog'i.
25. Masharipova Maqsuda. 1969-yil, o'qituvchi, Bo'zqal'a qishlog'i.
26. Xo'jayozova Qurvangul. 1948-yil, nafaqaxo'r, Bo'zqal'a qishlog'i.
27. Erimbetov Bekmat. 1965-yil, dehqon, Yangibozor shaharchasi.
28. Jumaniyazova Manzura. 1981-yil, o'qituvchi, Yangibozor shaharchasi.
29. Ollaberganova Karima. 1976-yil, o'qituvchi, Yangibozor shaharchasi.
30. Rajabova Zaynab. 1962-yil, kutubxonachi, Yangibozor shaharchasi.

Gurlan tumani bo'yicha

1. Abdullayev Odamboy. 1953-yil, nafaqaxo'r, Vazir qishlog'i.
2. Abdukarimova Shukurjon. 1949-yil, nafaqaxo'r, Vazir qishlog'i.
3. Adilova Manzura. 1952-yil, nafaqaxo'r, Vazir qishlog'i.
4. Boltayev Rashid. 1968-yil, ishchi, Vazir qishlog'i.
5. Bobojonova Gulzira. 1975-yil, o'qituvchi, Vazir qishlog'i.
6. Bektursunova Nasiba. 1978-yil, hamshira, Vazir qishlog'i.
7. Davletova Sohiba. 1986-yil, o'qituvchi, Do'simbiy qishlog'i.
8. Davletova Shoir. 1989-yil, tikuvchi, Do'simbiy qishlog'i.
9. Do'schanov Bahodir. 1964-yil, director, Do'simbiy qishlog'i.
10. Jumanyazov Karimboy. 1970-yil, ishchi, Do'simbiy qishlog'i.
11. Jumaboyeva Guliruhzor. 1991-yil, talaba, Navoiy qishlog'i.
12. Karimova Nasiba. 1983-yil, ishchi, Navoiy qishlog'i.
13. Kamilov Odil. 1982-yil, ishchi, Navoiy qishlog'i.
14. Matyaqubov Komil. 1971-yil, tadbirkor, Navoiy qishlog'i.
15. Matsapayeva Nodira. 1981-yil, o'qituvchi, Navoiy qishlog'i.
16. Norboyev Kamoladdin. 1968-yil, tadbirkor, Navoiy qishlog'i.
17. Norboyeva Gulbahor. 1969-yil, o'qituvchi, Navoiy qishlog'i.
18. Qo'ziyeva Dilafruz. 1992-yil, talaba, Navoiy qishlog'i.
19. Qudratova Gulmira. 1986-yil, talaba, Navoiy qishlog'i.
20. Ro'zimov Jasur. 1985-yil, ishchi, Gurlan shaharchasi.
21. Raimboyev Shavkat. 1965-yil, Gurlan shaharchasi.